

JABLONCZAY TÍMEA

Lau tiskoch (Ne felejts!) és Soha többé fasizmust!

Zsidó és antifasiszta holokausztemlékezet a hatvanas évek kulturális nyilvánosságában

Lau tiskoch (Remember!) and Never again fascism!

Jewish and antifascist Holocaust remembrance in the cultural public sphere of the 1960s

ABSTRACT: This paper aims to interpret the period between 1958 and 1967 from the perspective of Holocaust remembrance in the Hungarian socialist public sphere. The thesis of the research is that during this period there was a quantitative and qualitative change in the memory of the Holocaust, that the Antifascist memory order and Jewish memory intersected, that Jewish memory was shaped by political implications in a negotiated situation, and that the impact of the events of 1967 must be reckoned with. The research explores the effects of the Claims Conference's cultural reconstruction program of 1958 (exhibitions, historical work, publication of memorials), reveals how Eichmann's arrest and trial, and the Frankfurt trials, provided legitimacy for the wave of reevaluation of the past in the 1960s also provides examples of the cultural agenda of institutional antifascist ideology. The research employs a discourse analysis approach to examine instances of political and ideological divergence and intersection between Jewish and antifascist memory discourses, and, in an attempt to re-canonize, to uncover significant memory texts that have been passively forgotten in archives, including *Dawid Rubinowicz's Diary*, the *Rebellion against the Ghetto* [Fellázad a gettó] with shocking translations, Gáborné Vidor's Auschwitz memoir, András Mezei's poems and novels, Boris Palotai's popular fiction or Erzsébet Szenes's works.

KEYWORDS: Jewish memory, Eichmann-trial, Antifascist memory order, discourse analysis, preservative forgetting

* A szerző irodalomtörténész és kultúrakutató. 2024-ig a Milton Friedman Egyetem Kommunikáció és Művelődéstudományi Tanszékének egyetemi docense volt, jelenleg független kutatóként dolgozik. E-mail: jablonczay@gmail.com

1. Bevezetés

A II. világháborút követő néhány évben a holokauszt feldolgozhatatlan traumáját átélt túlélők közül jóllehet többen megosztották az üldöztetés és a táborok borzalmaina naplók, visszaemlékezések formájában a magyar nyilvánossággal,¹ e korai írások szinte láthatatlanok maradtak, megjelenésükkor és a következő évtizedekben aligha válhattak a társadalmi emlékezet részévé. A periódus rövidsége sem kedvezett egy erőteljesebb recepció kialakulásának, ahogy az a politikai fordulat sem, amely a társadalom viselkedési normáit, identifikációs és reprezentációs kódrendszerét, emlékezeti gyakorlatait nagymértékben befolyásolta: a kommunista hatalomátvétel után, 1949 és 1989 között, szovjet irányítás alatt a második világháború és a náci népiirtás hivatalos emlékezetét a hatalomra kerülő kommunista párt ellenőrizte. Ugyanakkor túlzás lenne azt állítani, hogy a tömeggyilkosságot övező áthatolhatatlan hallgatás vagy közöny jellemezte volna a háború utáni évtizedeket, mint ahogy azt sokan – így Aleida Assmann is – feltételezik.² Amikor Tony Judt a népiirtás tekintetében a kollektív elhallgatás nemzetközi gyakorlataként határozta meg a hidegháborús Európa nemzeti emlékezetpolitikáját, amely a németeket tette meg minden bűncselekmény felelősévé, nemcsak arra utal, hogy a Kelet és a Nyugat a holokauszttal való szembenézés tekintetében egyazon gyakorlatot, a felejtést követte.³ Judt ezzel azt is mondja, hogy ez a nemzeti felejtésstratégiára épülő múltnarratíva tette lehetővé, hogy a kollaboráns államok felelősségét állami (és társadalmi) szinten elhallgassák.⁴ Tágabban a holokauszt eseményeivel kapcsolatos kommunikatív elhallgatásnak, a látencia korszakának szokás az 1968 előtti periódust tekinteni, azonban a korai hatvanas évekkel kapcsolatban számos kutatás bizonyítja, hogy ekkoriban indulnak el a bűnökkel való szembenézésnek a bűnvádi perekben, a kárpótlási tárgyalásokban megmutatkozó formái⁵ és ezzel párhuzamosan a kulturális szférában is kezd valamiféle „küszöb alatti emlékezés” artikulálódni.

A rendszerváltás után még évtizedekig Magyarországon is tudományos és társadalmi konszenzus volt az a közkeletű felfogás, miszerint 1949 után a második világháború és a holokauszt emlékezetét a hivatalos amnézia sújtotta, és a tabusítás

¹ Lásd ehhez: Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.

² Assmann, Aleida, *Transformations of Holocaust Memory. Frames of Transmission and Mediation*. In: Gerd Bayer – Oleksandr Kobrynsky (eds.): *Holocaust Cinema in the Twenty-First Century. Images, Memory, and the Ethics of Representation*. New York: Columbia UP, 2015, 23.

³ Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe Since 1945*. NY: Penguin Press, 2005. 823.

⁴ Judt, Tony: *The Past is Another Country. Myth and Memory in Postwar Europe*. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 87, June 1996. 41–42.

⁵ Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Ford. Huszár Ágnes. Budapest: Múlt és Jövő, 2016. 71.

csak a hetvenes, de leginkább a nyolcvanas években kezdett oldódni.⁶ Az utóbbi években meginduló lokális, nemzeti és transznacionális jellegű emlékeztörténeti kutatások eredményei ezt az elképzelést lényeges pontokon kezdték ki. Előtérbe kerültek a korábban elhanyagolt 1945 és 1948 közötti időszakra és a hatvanas évekre vonatkozó feltáró analízisek, továbbá az antifasiszta diszkurzus és a genocídium emlékeztetének összefüggéseit tárgyaló elemzések, a történeti, politikai aktusok és aktorok, háttéregyezmények beazonosítása, a holokauszt emlékeztetéről és egyéb történeti eseményekről szóló beszédmodok egymásra hatását értelmező műveletek.⁷ Habár a kádári nyilvánosságban jelentkező holokausztemlékezeti tartalmak felszínre hozásakor az újabb kutatások egymástól eltérő tudományos kérdésekkel, perspektívával jelentik be az újraértelmezések igényét, egy szempontból kétségkívül egy irányba tartanak, nevezetesen abban egyetértenek, hogy a hazai kutatásokban hosszú időre *hallgatásként* meggyökeresedett és a nemzetközi tudományos diszkurzusokban (erre a térségre és időszakra vonatkozóan) is ekképp szerveült elképzelést *miért* szükséges lebontanunk. A diszkurzív mező megnyitása mindazonáltal óhatatlanul előhozza azokat a vitákat, amelyek résztvevői egymástól

⁶ Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012; Gyáni Gábor: A holokauszt magyarországi emlékezete. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven évvel később*. Budapest: CEU Press, 2016, 215–230.; Gyáni Gábor: Hungarian Memory of the Holocaust in Hungary. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (eds): *The Holocaust in Hungary Seventy Years Later*. Budapest: CEU Press, 2016, 215–230.; Pécsi Katalin (gyűjt. és szerk.): *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*. [Budapest:] Novella, 2007; Pécsi Katalin (gyűjt. és szerk.): *Lányok, anyák. Elmeséletlen női történetek*. II. [Budapest:] Novella, 2013; Györi Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon 1945 után*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2009; Szirák Péter: Magyar-zsidó sors. Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában. In: Kisantal Tamás – Menyhért Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. JAK–L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2005. 55–67.; Heller Ágnes: Zsidótlánítás a magyar irodalomban. *Szombat*, 1996/5. 33–38.; Vasvári O. Louise: Kertész Imre Sorstalanságának újszerűsége. *Múlt és Jövő*, 2009/3. 21–31.

⁷ Lásd többek között: Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószézon* c. filmjében. *BUKSZ*, 2013/3. 245–256.; Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékeztet újragondolva: Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban, 1965-ben. *Korall*, (85) 2021. 138–168. és Uők: Antifascist memory revisited: Hungarian historical exhibitions in Oświęcim and Paris, 1965. *Memory Studies*, 2022/5. 1087–1104; Szécsényi András: *Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diszkurzusának emlékeztetpolitikai vetületei*. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Budapest: Múlt és Jövő, 2017. 291–329; Véri Dániel: Holokauszt és művészet. Utak és csomópontok. In: Sasvári Edit – Hornyik Sándor – Turai Hedvig (szerk.): *A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon 1956–1980*. Budapest: Vince Kiadó, 2018, 209–227; Kisantal, 2020; Bohus, Kata – Hallama, Peter – Stach, Stephan: *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Budapest, Vienna, New York: CEU Press, 2022; valamint a *Múltunk*, 2019/2, és 2022/1, legújabban a *Betekintő*, 2023/3; a *Szombat*, 2023/12. tanulmányait.

hangsúlyaiban eltérő javaslatokat tesznek a holokauszt és üldözöttség emlékezetét lehetővé tevő keretnek mint előfeltételnek, vagyis a *mondhatóság* előzetességét érintő szabályoknak az értelmezésére.

A Kádár-kor holokausztrepresentációi sajátos történetiséggel bírnak, és a múlt-hoz való viszony összetett, politikai keretrendszerbe ágyazott emlékezeti aktusairól árulkodnak. A szovjet blokk országaként Magyarországon a kulturális reprezentációk praxisainak a kommunista és antifasiszta politikai ideológia intézményi feltételrendszerei szabtak irányt a Rákosi-rendszer után is (az oktatástól a művészetekig), a népirtás emlékezetét pedig a politikai hatalom az elhallgatáshoz kötötte. Magyarországon a hivatalos emlékezetpolitika ugyan nem tette lehetővé a traumák nyílt társadalmi feldolgozását, azonban az ötvenes évek végétől, a hatvanas években már a hallgatás megtörésének nyilvánvaló jeleire, az áldozatokra való emlékezésre és a kísértő múlt jelenlétére bukkanunk, számos példával szolgálhatunk a téma megjelenítésére helyi emlékezéskezdeményezések formájában, a felekezeti nyilvánosságban és a tágabb kulturális szférában is.

2. A kutatás tézisei

Kiindulópontunk, hogy a szocialista éra különböző periódusaiban a történeti múlthoz fűződő, eltérő módon jelentkező viszony alakulásmódjának, az *episztémé diszkurzív rendjének* alapos kikérdezése a diszkurzusok történeti analízisével, a kontextusok egykorú beazonosításával történhet. Adottnak vehetjük, hogy az antifasiszta politikai ideológia jelölte ki a mondhatóság keretrendszerét,⁸ és a kulturális emlékezeti munkák, megemlékezések létrejöttét lehetővé tevő diszkurzív feltételrendszer értelmezésénél több társadalmi és kulturális kontextuális tényezőt szükséges figyelembe venni: a hidegháborús polarizációt, a kelet-közép-európai országok szovjetizálásának körülményeit, 1956 eseményét és hivatalos értelmezését, a cionizmushoz, Izraelhez való viszony alakulását. Saját meg gondolásaim arra épülnek, hogy az Eichmann-per globális hatása Magyarországon is nyomot hagyott az emlékezeti diszkurzusokon, és az antifasiszta ideológia politikai változásokkal összefüggő megerősödése tétjeinek most megújuló vizsgálatok a per szimbolikus hatását is figyelembe kell venni. Elismerve azt az alapállítást, hogy az antifasiszta rend tette lehetővé a zsidó identitásra és emlékezetre vonatkozó emlékezeti formák előfordulását,⁹ ugyanakkor ezen emlékezeti rend összetettebb jellege mellett érvelek, utalva arra, hogy a hatvanas években globális hatást kiváltó események – Eichmann-per, frankfurti per, 1967-es arab–izraeli háború – Magyarországon is befolyásolhatták a zsidó emlékezeti formák, eljárásrendek alakulását. A kommunista

⁸ Esbenschade, Richard S.: Holokauszt emlékezet másképp. A magyar antifasiszta irodalom. *Múltunk*, 2019/2. 55–76.; Kékesi – Zombory, 2021.

⁹ Vö. Kékesi – Zombory, 2021.

ellenőrzés, antifasiszta diszkurzus által irányított tematizálása mellett láthatóvá válik, hogy maradtak rések, hasadások, amelyek lehetővé tették a keretek fellazulását.

Kutatásom korábban megkezdett vizsgálatokra¹⁰ építve szeretne hozzájárulni az 1958 és 1967 közötti időszak holokausztemlékezeti szempontú értelmezéséhez; a szocialista nyilvánosságban a genocídium emlékezetéhez kapcsolódó kulturális válaszokat vizsgálja és rendszerezi. Érvélesemet a következő tézisek köré építve induktív megfigyelési módszerrel dolgoztam ki: 1) *az 1950-es évek végétől, de főként az 1960-as években a holokausztra vonatkozó nyilvános emlékezeti munkákat tekintve mennyiségi és minőségi változás állt be*¹¹; 2) *a tanúságtevő munkák már nem töredékesen, elszórta jelentek meg, hanem diszkurzust alkotva*; 3) ebben az időszakban a társadalmi emlékezet intézményesítésének folyamatában az antifasiszta ideológia keretezte ugyan az emlékezet zsidó aspektusait, és lehetővé tette azok megjelenítését, azok összetett karakterére következtethetünk, mégpedig *az antifasiszta politikai és a zsidó emlékezeti rend egymással kereszteződő viszonyairól beszélhetünk*; a zsidó emlékezet jelentkezése nem semleges, magától értetődő, az antifasiszta rendben elbeszélhető automatizmus, hanem küzdelem eredménye. 4) *A nyilvános reprezentációk alakulását tekintve az 1967-es események hatását - a blokkolás látens és nyílt formáit* – ugyancsak érzékeljük.

A tézisekhez kapcsolódva három nagyobb témakörből hozok példákat: 1) *(Antifasiszta és zsidó) történeti dokumentáció, kiállítás (intézményi háttér, szereplők)*; 2) *(Antifasiszta és zsidó) tanúvallomások, fordítások, regények, filmek az üldözötetéről, deportálásról, koncentrációs táborokról; az Eichmann-per szimbolikus hatása, az emlékezeti műfaj bevezetése*; 3) *„Soha többé fasizmust!” – az intézményesülés szándékai.*

¹⁰ Jelen dolgozat több éves kutatómunka eredményét ötvözi, korábban már megjelent eredményekre is támaszkodik. A hatvanas évek női holokausztemlékezetéhez elvégzett kisebb háttér-elemzés már sejtette, hogy a zsidó emlékezet hangsúlyosabb megjelenésének tétjeit érdemes lesz tovább kutatni. A kutatást ezért ebből az irányból folytattam tovább, a vonatkozó eredményeket konferenciákon adtam elő – *A holokauszt emlékezeti diszkurzusa(i) a magyar nyilvánosságban (1958/60–1967)* – „*Szolgásgból Szabadságba*” címmel a Kádárizmus Jelenkortörténeti Konferencián (Miskolci Egyetem, BTK, 2022. szeptember 1–3.), *Official amnesia and the imperative of remembering. Memory discourse(s) of the Holocaust in the Hungarian cultural sphere (1958/60–1967) a Memories of the Shoah. Narrative forms and Cultural Discourse in East-Central, South-Eastern, and Eastern Europe* konferencián (Padova, 2023, 05.11–13.); *Counter-Memories, Multidirectional Memory, and Anti-Memory of the Holocaust during the 1960s in Hungary*, EuMePo Budapest Konferencián (Budapest, ELTE-TÁTK, 2023. július 16.). A kutatás következő fázisában érkezett a zsidó és antifasiszta diszkurzus keveredésének vizsgálatához, első eredményéből a *Contested Memories: Antifascism, Jews and the Holocaust. Panel Discussion* (2023. október, 19. OSA Archívum) adtam elő, továbbá nyilvános műhelyvitára is sor került (Kisebbségkutató Intézet, 2024. június 11.). E tanulmány, a Regionak leadva: 2024. augusztus 23.

¹¹ A nyugati emlékeztörténeti folyamatokhoz hasonlóan.

A kutatás emlékezzettörténeti szempontból tehát külön is vizsgálhatónak tartja az 1958 és 1967 közötti periódust, és kiemeli, a vizsgált időszakban már artikulálódik egy olyan emlékezet, amely az antifasiszta paradigmán belül a holokauszt szingularitását a második világháborús események külön fejezeteként, az áldozatból tanúvá váló szerepkör társadalmi identifikációjával jeleníti meg. Mindezt egyrészt az ötvenes évek végén meginduló zsidó közösségi emlékezet intézményi feltételeinek megváltozásához, másrészt a hatvanas évek elejétől azokhoz a globális történésekhez köthetjük, amelyeknek szimbolikus, meghatározó eseménye az Eichmann-per volt. Egy későbbi, részletesebb munka tovább tudja bővíteni az antifasiszta keretben előforduló zsidó emlékezeti irodalom dinamikusabb mozgásterének értelmezési körét, az azon belüli árnyalatok, identitás- és ábrázolási stratégiák elemzését. Nem mindig könnyű ugyanis szétbogarzni, vajon a szereplők, a kulturális reprezentációk, emlékezeti praxisok milyen motivációval kapcsolódtak a hivatalos államszocialista ideológia elvárásrendszeréhez, és az antifasiszta emlékezeti renden belül előforduló zsidó emlékezet megvilágítása is gyakran eseti értelmezést igényel.

3. Diszkurzuselemzés és archiválás

Annak értelmezéséhez, hogy a lokális zsidó közösség felekezeti nyilvánosságában és a tágabb értelemben vett kulturális nyilvánosságban hogyan emlékeztek, milyen emlékezeti eljárások kaphattak szerepet a korabeli „emlékezetközösség” megteremtésében, támpontként Michel Foucault diszkurzuselemzését választottam. Foucault diszkurzusanalízisének, archeológiai perspektívájának alapvetése, hogy a történelem szétszórtságát nem lehet egy időben egymás után következő, az „ugyanaz” formájában létrejövő hagyományként elgondolni, sokkal inkább diszkontinuitások, törések, áthelyeződések, helyettesítések és felejtések iktatódnak egy-egy beszédmód artikulálásába. Egy kijelentés-együtttest, beszédmódot a szóródásban lehet megfigyelni, kezdőpontját pedig történeti meghatározottságával együtt lehet kutatni. Ha bizonyos számú kijelentések között fel tudunk állítani egy szóródási rendszert – mondja Foucault – a tárgyak, a kijelentések, a kijelentések mögötti kollektivitás, tematikus választások stb. vonatkozásában, akkor be tudjuk azonosítani a külső lehetőségfeltételeket is, amelyek megszabják a diszkurzus határait.¹² A diszkurzusok, melyek nem csupán bizonyos tárgyakat járnak körül, vagy küzdelmeket jelenítenek meg, hanem értük folyik a küzdelem,¹³ egyrészt új beszédaktusokat létrehozó elsődleges fontosságú elbeszéléseket, másrészt olyan kommentárokat tartalmaznak, melyek az új teremtő diszkurzusokat létrehozó elbeszélő formák ismétlődéseire, azok átalakításaira épülnek. Bizonyos szövegek,

¹² Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István, Budapest: Atlantisz, 2001.

¹³ Foucault, Michel: *A diszkurzus rendje*. Ford. Török Gábor. *Holmi*, 1991/7. 869–870.

bármennyire is az új, alkotó diszkurzusokhoz tartoztak, háttérbe kerülhetnek, akár el is tűnhetnek, és/vagy a kommentárok vehetik át a helyüket, továbbá akár egész beszédmódok süllyedhetnek el, válhatnak láthatatlanná.

Egy diszkurzus beazonosításának műveleteivel kapcsolatban Foucault a következő lépéseket különböztette meg: 1) a diszkurzus felbukkanása elsődleges feltételeinek feltárása (hol jelenhet meg, a terület elhatárolása, a tárgy definiálása, megnevezhetővé tétel, a mondhatóság feltételei), 2) az elhatárolás fórumai (szabályozott intézményrendszer, tekintélyek), 3) megkülönböztetési rácsok kialakítása (a beszéd tárgyaira vonatkozó megkülönböztetések, csoportosítások, rokonságok, osztályozások).¹⁴ Tovább pontosíthatjuk a diszkurzus individualizációjának kérdését, ha megállapítjuk 1) a formáció kritériumait (a formációs szabályok definiálása), 2) a transzformációt, küszöböt (milyen feltételei vannak a diszkurzusnak), 3) a korrelációs viszonyokat, azaz, hogy hogyan helyezzük el az adott beszédmódot a többi diszkurzus között.¹⁵

Jelen dolgozat, jóllehet teljes körű archeológiai vizsgálatra nem tud vállalkozni, és csupán egy primér kutatás eredményeit összegzi, megpróbálja feltárni a diszkurzus felbukkanásának és individualizációjának kérdését (intézményi feltételrendszer, saját beszédmód létrejöttének körülményei), igyekszik kimutatni a korrelációs viszonyok sajátosságait is (antifasiszta és zsidó emlékezeti rend kereszteződő viszonyai). Annak alapos tanulmányozására, hogy milyen beszédmódok hatásában volt lehetséges egyáltalán a túlélő zsidóság, leszármazottaik vagy éppen nem zsidó magyarok genocídiumhoz kapcsolódó emlékeinek elbeszélése, nagyobb kutatásra lenne szükség.

Tanulmányomban, minthogy olyan emlékezeti elbeszéléseket, elbeszélő eljárások diszkurzív feltételeit, emlékezeti aktusokat mutatok be és próbálok összegezni, amelyek emlékezeti diszkurzusokban egykor szerepet játszottak, de a kulturális emlékezetből kitörölődtek, az értelmezés műveleteinél Aleida Assmann archívum- és kánonkoncepciójához is érdemes odafordulni. Assmann szerint az aktív emlékezés intézménye a múltat mint jelent őrzi meg, míg a passzív emlékezet intézményei a múltat mint múltat tárolják. A kétféle múltnak az értelmezésénél a kánon és archívum is kétfelé ágazik: az aktív/passzív emlékezés, megőrző felejtés/törlés emlékezeti rendje implikálódik, melyek a kulturális emlékezet dinamikájának megértésénél alapvető szerepet játszanak.¹⁶ Assmann nyitva hagyja az archívumnak a „megőrző felejtés” vagy „passzív emlékezés” értelméhez kapcsolt dimenzióit,

¹⁴ Foucault, 2001, 56–66.

¹⁵ Foucault, Michel: Válasz egy kérdésre. A diszkurzusról. In: Szabó Márton (szerk): *Szöveg-változatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Felsőoktatási tankönyv.* Ford. Kiss Balázs. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 2000. 423–441.

¹⁶ Assmann, Aleida: Archive and Canon. In: Erl, Astrid – Nünning, Ansgar – Sara B. Young (eds.): *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: Walter de Gruyter. 2008, 98.

ahonnan a kutató-interpretátor aktív beavatkozásával a felejtés gyakorlata által homályba borított nyomok, maradványok napvilágra hozhatók, a hozzáférhetővé tétel pedig a múlt egy darabjának visszatérését eredményezheti. Így kiderülhet, hogy amit felejtésnek hittünk, sokkal inkább egyfajta látens vagy passzív emlékezettel hozható összefüggésbe, és nem a teljes passzivitással, törléssel.¹⁷

Amennyiben megpróbáljuk nyomon követni a diszkurzusnak mint formációnak a kritériumait (ami lehetővé teszi a diszkurzus individualizálását), annak lehetőségfeltételét (küszöbét, azaz kezdetét), korrelációját, továbbá elhelyezzük a kor beszédmódjainak rendszerében, és leírjuk a különböző beszédmódok egymáshoz képest megképződő eltéréseit, szembenállásait, kapcsolatait, rámutathatunk arra, hogy a háttérbe került elbeszélések, alkotó emlékezeti eljárások olyan elsüllyedt diszkurzust alkottak, amelyeknek tartalmi a közvetlen címzettjeiket elvesztő, keretből kikapcsolódott emlékezetekként, emlékezeti eljárásokként értelmezhetők. A korábban elfelejtett, de felszínre hozott emlékezeti munkák, tanúságtevő írások rendszerezésével, a nyilvános emlékezés és megemlékezés korszakokra bontott formáinak értelmezésénél, a kulturális emlékezeti gyakorlatok, intézményi praxisok az individuális és kollektív, társadalmi és kulturális emlékezetet érintő gazdag összefüggérendszerének vizsgálatánál azt is fontos szem előtt tartani, hogy az emlékezeti aktusok, praxisok a traumatikus múltbeli eseményekről szóló reprezentációkban a gyászt, az önértelmezést, a trauma kulturális átdolgozását, valamint a múlt társadalmi felhasználhatóságát helyezték előtérbe, amellyel közösségi, politikai szempontokat is szolgáltak. Vagyis az is kérdéssé válik, hogy a kollektív emlékezeti formákká alakult egyéni hozzájárulások hogyan kínáltak mintát a „használatos múlt” művészi és tudományos feldolgozásával egy politikai diszkurzus számára (az antifaszizmus politikai dimenziója).

Mint hogy a múltra vonatkozó kérdésfeltevés értelmező műveleteit a jelen horizontja alapvetően befolyásolja, így a láthatatlanságból előhozott dokumentumok, kulturális praxisok értelmezésénél az értékelő szempontrendszer bevezetése is feladat, és számot kell vetni azzal, hogy a felszínre hozott művek, történetek, gyakorlatok a jelen számára biztosítanak-e mintákat, az identitásteremtő emlékezet részévé tehetők-e, a múlthoz való visszatérés tekintetében kapcsolódási pontokká válhatnak-e. A keretből kikapcsolódott emlékezeti diszkurzus produktumainak és eljárásainak beazonosításával a történeti kontextusanálízis révén nem arról van csupán szó, hogy újra tudományos tárgyá teszünk egy inaktívra vált területet (a kutatás dokumentáló, leíró funkciója), mindenekelőtt az aktívra tétel során az adott korszakra vonatkozóan ellentörténeteket tudunk elmesélni. A feltárt források pedig új kontextust kaphatnak, élővé válhatnak, akár a kánon részévé is tehetők,

¹⁷ Assmann, Aleida: *Archívumok a médiatörténetben*. Ford. Halász Hajnalka. *Helikon*, 2014/3. 403.

amennyiben azokat képesek vagyunk interpretációra alkalmassá tenni (interpretatív-etikai funkció).¹⁸

4. A hallgatástól az antifasiszta diszkurzusig. A kutatások irányjai

A kortárs emlékezetkultúrában és a holokauszt emlékezetéről szóló diszkurzusban a nácik által elkövetett népirtás történetének és emlékezetének úgynevezett univerzális megközelítése helyett a történelmi, társadalmi és politikai kontextusba ágyazott, differenciáltabb emlékezeti narratívák vizsgálatának irányába, valamint más történelmi eseményekkel, atrocitástörténetekkel és emlékezetekkel összefüggő, azokkal egymásba fonódó aspektusainak kutatása felé történt elmozdulás. Az emlékezetkutatás egyik sajátos feladata, hogy reflexió tárgyává tegye, milyen szerepet játszanak más történelmi eseményekről szóló diszkurzusok és összetett társadalmi folyamatok egy emlékező közösségen belül a holokauszttudatosság kialakulásában (Aleida Assmanntól Michael Rothbergig).

Magyarországon az 1949–1989 közötti időszakban a hatalomra került kommunista párt teremtette meg és határozta meg a genocídiummal kapcsolatos hivatalos emlékezetet, vagyis a zsidó emlékezet csakis a kommunista hivatalos emlékezetpolitika rendjén belül, az antifasiszta diszkurzus által ellenőrzött térben helyezkedhetett el. A hivatalos diszkurzusok és az ellendiszkurzusok értelmezése már csak azért is nagyobb erőfeszítést igényel, mert a Kádár-korszak nyilvánosságának kutatásából feltűnően hiányzott a holokausztemlékezet azonosítása, a történészek és más területek kutatói – egészen az utóbbi évekig – a szocialista nyilvánosság értelmezésekor megkerülték ennek a témának a vizsgálatát.¹⁹ Az akadémiai történetírás és irodalomtörténet-írás szerint ugyanis a zsidó identitás bármilyen megnyilvánulását elfojtották; mindkét diszciplína konszenzusa a rendszerváltás után évtizedekig arra épült, hogy az 1970-es évek közepe előtt a tabusítás, a teljes csend uralkodott a magyarországi zsidó népirtással kapcsolatban. A holokauszt emlékezetpolitikájának elmaradása – melyet a szovjet pártállami döntés nagymértékben irányított – a zsidó genocídiumban való helyi kollaborációval, a bűnrészességgel való szembenézés hártását vonta maga után.²⁰ A történetírás és az irodalomtudomány képviselői azt emelték ki, hogy az 1970-es évek közepétől jelentek meg a témában (a hivatalos irányvonaltól eltérő) filmes/memoár/irodalmi reprezentációk. Szirák Péter megfogalmazása szerint a magyar zsidó identitás témája a 80-as évekig tabu, jóllehet

¹⁸ Assmann, 2008, 99.

¹⁹ Lásd többek között: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. Kalmár: *Melinda Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*, Budapest: Osiris, 2014.

²⁰ Vö. Gyáni, 2016, Györi Szabó, 2009, Heller, 1996, Vasvári, 2009.

a 70-es évek derekától kezdenek napvilágot látni a vézskorszakot, a magyar zsidó identitás mibenlétét firtató írások.²¹ Gyáni Gábor pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy az 1970-es években a „zsidó áldozatiság legitim, felülről engedélyezett megszólalása, az életrajzi emlékezés publikus irodalma gyors ütemben bővült”, a biografikus emlékezet, fikciós vagy tisztán memoár jellegű vallomások áradása, az olvasók részéről pedig fokozottabb érdeklődés figyelhető meg az emlékezeti tanúságtételek iránt.²² Noha Gyáni Gábor is hivatkozik a 60-as évekbeli reprezentációk közül néhányra (Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjére és Semprun *Nagy utazás* című regényének fordítására), de ezeket a munkákat kivételeknek tartja, és az emlékezeti írások 70-es évekbeli számottevő publikálása körül lát fordulatot.

Irodalomtudományi szempontból valamelyest érthető a szövegek kirostálódási folyamata, a kánonhoz esztétikai, nyelvi okokból nem illeszkedő irodalom gyorsan válik másodlagossá, a tabusítás a szöveggondozás intézményével összhangban bekövetkezik. Jelen esetben azonban nem pusztán arról van szó, hogy irodalmi kritériumoknak nem megfelelő szövegek (populárisnak, nem irodalmi igénytel megformálnak vélt dokumentumok) süllyedtek az archívum tároló emlékezetébe (megőrző felejtés alá), hanem kánonhoz tartozó szerzők, irodalmak diszkurzív kontextusa tűnt el a látókörből. Holokauszt-emlékezettörténeti gyűjtőpontból nézve a túlnyomórészt elfeledett irodalmi műveken kívül egy egész diszkurzus maradt észrevétlen, amely miatt a vizsgálatoknál akkor sem kapott körvonalat a történeti dimenzió, ha éppen a hagyományhoz tartozó szerzők műveit értelmezték, amelyeket nem kell a kánonba visszahozni. Nem lett például reflexió tárgya, hogy Gergely Ágnes holokauszt-emlékezeti és irodalmi szempontból is kanonikus műve, az *Ajtófélfámon jel vagy* 1963-ban jelent meg, vagy hogy az Olaszországba emigrált Bruck Edith *Ki téged így szeret* című, mára a globális kánon részét képező memoárját sem a nyolcvanas években adták ki először magyar nyelven, hanem 1964-ben, és magyarországi (dokumentált) látogatására először nem a nyolcvanas években, hanem éppen a memoár kiadásával párhuzamosan, a hatvanas évek elején került sor.

Az újabb történeti, reprezentációelemző kutatások a 60-as években felszínre törő műltfeldolgozás kérdését az antifasiszta diszkurzus a népirtás emlékezetével kapcsolatos aspektusai szerint tárgyalják. A kutatások közül feltétlenül ki kell emelni Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjének kontextuális analizisét²³ és Szécsényi András az 1960-as évek közéleti és tudományos diszkurzusát értelmező tanulmányát, melynek konklúziója szerint a hatvanas években megjelent már a holokauszt emlékezete, melyet búvópatakszerű működésében lehet regisztrálni. Bohus Kata Peter Hallmával és Stephan Stachhal közösen írt tanulmányukban leszögezik, hogy az európai és Európán kívüli holokauszt-emlékezet megújult vizsgálata megkérdőjelezi a holokauszt utáni „hallgatás mítoszát”, az újabb kutatások pedig már a keleti blokk országainak

²¹ Szirák, 2005.

²² Gyáni, 2016, 192–193.

²³ Ehhez lásd: Zombory et al., 2013. Szécsényi, 2017.

nyilvánossága holokausztrepresentációinak átpolitizált struktúráit analizálják. Az antifasizmus újabb megközelítéseivel a kutatások azt próbálják bizonyítani, hogy az nem csupán az államszocialista rezsimnek monolitikus propagandaeszközeként lehet értelmezni, hanem többféle jelentéssel és használati móddal bír. Így felerősödnek az antifasizmus és a holokauszt emlékezete közötti többirányú kapcsolatok tanulmányozási kísérletei, és egyre inkább előtérbe kerülnek az antifasizmus alulról felfelé irányuló viszonyainak elemzései.²⁴

Richard S. Esbenshade tanulmányaiban az antifasizma keretrendszerben megmutatózó holokauszt-narratívákat vizsgálja, főként arra kíváncsi, vajon az '56-os események tabusítása és ellenforradalomként való értelmezése hogyan befolyásolta a holokausztról való beszéd előfordulását az 1956 és 1969 között kiadott regényekben.²⁵ Esbenshade úgy látja, hogy a populárisirodalmi regisztert mozgósító antifasizma irodalmi keretben a fasizmus témáját feldolgozó regények nem a zsidó áldozatisággal és szenvedéssel foglalkoztak, szerzőik – kevés kivételtől eltekintve – nem élték át a holokauszt traumáját. Ellenben a magyarok felelősségének kérdése a téma bemutatásánál legalább annyira hangsúlyt kapott, mint amennyire az 1956-os eseményekkel kapcsolatos kommunista perspektíva kínált kontextust. Értelmezésben Esbenshade hangsúlyozza, a politikai és az irodalmi antifasizmus ideológiája különböző perspektívákat ígért. Míg az ideológia kijelölte a nyilvános politikai diskurzus határait, addig az antifasizma irodalom tematikus irányultságra utalt, a maga korlátai mellett szélesebb hatókörrel bírt:

„Ha az antifasizmus mint ideológia nem is hagyott helyet a zsidó identitáskérdéseknek vagy a vézskorszakkal kapcsolatos magyar felelősségnek, mint irodalmi keretrendszer igenis lehetővé tette azt.”²⁶

Esbenshade szerint a regények később azért tűntek el a magyar irodalmi köztudatból, mert az antifasizma ideológiai keret ellentétben állt a későbbi globális holokausztirodalmi kánon tételeivel.²⁷

Kékesi Zoltán és Zombory Máté közösen írt tanulmányukban egyrészt rámutattak arra, hogy a genocídium emlékezeti diskurzusa az antifasizma emlékezetben megszólalhatott, másrészt a zsidó népirtásra vonatkozó emlékezet egyszerre jelent meg egyéb áldozatok emlékezetével együtt (kommunista, egyéb), vagyis az

²⁴ Vö. Bohus et al., 2022.; García, Hugo et al. (eds): *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. New York, Oxford: Berghahn, 2016.

²⁵ Esbenshade, Richard S.: *Towards a Shared Memory? The Hungarian Holocaust in Mass-Market Socialist Literature, 1956–1970*. In: Bohus et al., 2022, 207–228.

²⁶ Esbenshade, 2019. 56.

²⁷ Esbenshade, 2019., Bohus Kata et al., 2022.

antifasiszta keretrendszer által megjelenített zsidó emlékezet nem jelentett elsőbbséget a többi áldozat emlékezetével szemben.²⁸

5. Kereszteződő emlékezetek. Az antifasizmus és a zsidó emlékezet perspektívái

Az antifasiszta és a zsidó emlékezeti rend eltérő perspektívájának és egyidejű jelenlétének, kereszteződésének kérdéskörét, a mondhatóság feltételeit és a szabályozott intézményrendszer működését saját kutatásomból előzetesen két, 1960-as példával szeretném illusztrálni. 1960-ban a második világháború kitörésének 20. évfordulójára és a felszabadulás 15. évfordulójára emlékeztek, amely lehetőséget adott arra, hogy a világégés eseményeiről való tudás témái egyaránt nyilvánosságot kapjanak a hivatalos politikai és a túlélő zsidó közösség részéről. A két példa azt szemlélteti, hogy a múlttal kapcsolatos tudást kétféle (*antifasiszta* és *zsidó*) emlékezeti eljárásrend képviselte, melyek egymás mellettsége egymástól eltérő, mégis kereszteződő viszonyulást tett lehetővé. Az egyik példa az állami, intézményi oldal szándékát láttatja: hivatalos eszközökkel hogyan próbálták a kollektív vagy kulturális emlékezetet alakítani; az oktatás intézményei hogyan kívánták az antifasiszta ideológia hivatalos narratíváin keresztül a fiatal felnőttek tudatát befolyásolni. A másik példa a helyi zsidó közösség egy történeti dokumentációs kiállításához kapcsolódó emlékezeti gyakorlatát mutatja be, amely a felejtés elleni küzdelmet tekinti fő célkitűzésének, és amely egyszerre igyekezett jelentésében antifasisztává és zsidó emlékezeté is formálni ezt a küzdelmet.

1960-ban a *Valóság* hasábjain egy tudásszociológiai, kvantitatív jellegű kutatás eredményeit összefoglaló tanulmányt bocsátottak közre.²⁹ A kérdőíves kutatás arra volt kíváncsi, vajon a középiskolás diákok mit tudnak a világháborúról és annak előzményeiről. Kilenc gimnáziumból és technikumból ötszáz, 3. és 4. évfolyamos – a reprezentativitást szem előtt tartva fiú és lány, gimnazista, technikumi tanuló, humán és reálgazdasági, munkás, értelmiségi és kispolgári származású – diák szerepelt a mintában. A kikérdezésre kerülő tárgykör két összetevő köré összpontosult. Nemcsak az volt a kérdés, hogy a tanuló mit tud a fasiszmusról – Hitlerről, az SS-ről, a Gestapóról, Auschwitzról, Buchenwaldról és Dachauról, a két háború közötti magyar politikai pártokról és politikusokról, stb. –, hanem az is, hogy ismereteit milyen perspektíva határozza meg, azaz hogy amit tud, azt hogyan tudja: „Érti-e az antifasiszta harc történetének ma is aktuális tanulságait?”³⁰ A feleletek kiértékelésénél megállapították, hogy a középiskolások az eseményeket illetően általában

²⁸ Kékesi – Zombory, 2021.

²⁹ Dersi Tamás: Mit tudnak a középiskolás diákok a második világháborúról és előzményeiről? *Valóság*, 1960/1. 49–56.

³⁰ Dersi, 1960, 49.

tájékozottak, de történelemszemléletükben és az elvi összefüggések megértésében némi bizonytalanság mutatkozik. Hiányolták ugyanis, hogy a diákok nagy része csak általánosságban, konkrétumok nélkül tud a „fasiszta bestialitással” szemben összefogó „antifasiszta és kommunista erők” szerepéről és történetéről beszélni, továbbá azt is problematizálták, hogy habár „a haláltáborok titkát”, a nácik által elkövetett szörnyűségeket – egy kivételével – mindenki ismeri, a táborokban meggyilkolt áldozatokat tekintve ismeretük túlságosan „egyoldalú”. Auschwitz, Buchenwald és Dachau kapcsán ugyanis a koncentrációs táborok, a gázkamrák, a népirtás zsidóüldözéshez társított tényei jutottak eszükbe, de azt „a szomorú történelmi tény, hogy a haláltáborokban sokmillió zsidóval együtt oroszok, lengyelek, görögök, jugoszlávok, belgák, franciák és más európai népek millióit is legyilkolták – alig ismerik”.³¹ A társadalomtudósok a következtetések levonásánál azt is leszögezték, hogy a fiatal generáció történelemszemléletének korrigálását, a pótlás eredményességét csakis céltudatos és sokoldalú ismeretterjesztéssel: család, iskola, ifjúsági mozgalom, irodalom, színház, film segítségével érhetik el.

1960 májusában a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársasága (MIOK) vezetősége a Zsidó Vallási és Történelmi Gyűjtemény, röviden a Dohány utcai Zsidó Múzeum átalakított helyiségeinek felavatására ünnepséget szervezett. A megújuló Zsidó Múzeum erre az alkalomra időzítette a *Szolgaságból Szabadságba* című a náci múltat tematizáló kiállítása megnyitóját is.³² A kiállítást Benoschofsky Ilona, történész (1962-től 1993-ig a Zsidó Múzeum igazgatója) rendezte, aki a kiállítás-hoz készített részletgazdag útmutatóját³³ a következő mondatokkal kezdi:

„A Budapesti Zsidó Leánygimnázium első osztályában az osztályfőnök 1959 januárjában a pesti gettó felszabadításának évfordulójáról emlékezett meg. Kiderült azonban, hogy az osztály egyetlen növendéke sem hallott a pesti gettóról semmit. Azt sem tudták, hogy volt, azt sem, hogy mi volt. Tizenöt-tizenhat éves olyan zsidó lányok előtt tehát, akiknek nagyrésze élt már 1944–45-ben, sőt lehet, hogy éppen a gettóban élt, a pesti gettó teljesen ismeretlen fogalom. És amennyire örvendetes, hogy fiataljaink már hírből sem ismerik mindazt, amit másfél évtizeddel ezelőtt megaláztatásban és fájdalomban a pesti gettó jelentett, éppen annyira szomorú, hogy semmit sem tudnak arról, amit elfelejtetniük egyáltalán nem lett volna szabad.”³⁴

Benoschofsky Ilona az előbbi szociológiai felmérésből kikövetkeztetett eredményekkel ellentétes benyomásait osztotta meg, a zsidó közösségen belül a fenyegetett

³¹ Dersi, 1960, 53.

³² A Zsidó Múzeum átalakított helyiségének megnyitása. *Új Élet*, 1960. június 1. 4.

³³ Benoschofsky Ilona: „*Szolgaságból Szabadságba*”. *Az Országos Zsidó Vallási és Történelmi Gyűjtemény kiállítása. Kiállítási útmutató*. Budapest, 1960.

³⁴ Benoschofsky, 1960, 3. A kiállítás útmutatójának szövege megjelent az *Új Élet*, 1960. május 15-i számában is.

és traumatizált közösségi identitásnak a traumára felejtéssel válaszoló magatartásával, a nem tudással szembesült. Öröndetesnek tartja ugyan, hogy az új generáció számára az üldöztetés nem élő tapasztalat, de kiemeli, a múlt elfeledése – mely társadalmi, közösségi és családi felejtésként egyaránt értelmezhető – ellen küzdeni kell. Az emlékezés, emlékeztetés szükségességét a zsidó emlékezetközösség a *Ne felejts!* elvben jelöli meg. A felejtés tilalmának érvényre juttatásáért küzdő közösség ezt társadalmi-politikai szempontból a kommunista-antifasiszta rendben elképzelhetőnek tarthatta, ahogy azt a tárlat meg is magyarázza: a kiállítás bejárata fölé a héber *Lau tiskoch! Ne felejts!*, a főfalra pedig az antifasiszta *Soha többé fasizmust!* feliratot helyezték. Benoschofsky Ilona szerint ugyanis a két mondat jelentése lefedi azt az „eszmei tartalmat”, amelyre a kiállítás erős üzenete épül.

A példákból kitűnik, az ötvenes évek legvégén a náci múlttal, a zsidóüldözés tényével való foglalkozás társadalmi és lokális szempontból is napirendre került. A két példában megmutatkozó értelem ugyan nem áll egymástól távol, de a jelentések eltérő konnotációkat implikálnak: mind a társadalmi, mind a lokális közösség az antifasiszta ideológiát nevezi meg az emlékezés rendjének, azonban ha odafigyelünk a beszélők státuszára, a kijelentések összetett jelentéstartományára, a megközelítésmódok eltérései kitapinthatóvá teszik a közösségi identitásstratégiák és motivációk különbségeit. A tudományos konszenzus szerint a hatvanas évek nyilvánosságában a zsidó szenvedéstörténet és áldozatiság, egyáltalán a zsidó identifikáció szóba kerülése nem volt támogatott fenomén, ahogy az antiszemitizmus sem kapott nyilvános fórumot.³⁵ Az újabb kutatásokkal összhangban azonban tovább differenciálható ez a szemlélet. A példa szerint a zsidó közösség részéről a közösségi emlékezetet a hivatalos emlékezeti rend keretrendszerének elveivel politikai érdekek alapján összeegyeztethetőnek látszott. A két megszólalás kétféle motivációt takar. Az itt megmutatkozó – felülről lefelé irányuló – hivatalos antifasiszta diskurzus a zsidó identifikáció és áldozatiság hangsúlyozásának tompítását célozta, az – alulról felfelé irányuló – zsidó közösségi emlékezet számára pedig ez a keret jelent(het)te a megszólalás lehetőségfeltételét.

a) (Antifasiszta és zsidó) történeti dokumentáció, kiállítás (intézményi háttér, szereplők). A Claims Conference szerepe a kulturális rekonstrukcióban

Az 1950-es évek végétől a felekezeti nyilvánosságban, – bizonyos jelek szerint – a hatvanas évek elejétől felerősödve a kulturális mezőben elindult a zsidóságot ért diszkrimináció, jogfosztás, gettósítás, atrocitások, munkaszolgálat, deportálások hivatalos és magániratainak, igényesebb formában megírt visszaemlékezéseknek az összegyűjtése és kiadása, melyek speciálisabban a zsidó áldozatiság, tanúsítás,

³⁵ Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 22.; Györi Szabó, 2009.

a háborús bűnök múltból ránk maradt terheit jól érzékelhető formában jelenítették meg. A diszkurzus felbukkaszásának elsődleges feltételeit, a terület elhatárolását, a tárgy meghatározását és a mondhatóság feltételeit mindamellet bonyolult, a domináns antifasiszta ideológiával kereszteződő viszonyrendszerben látjuk érvényesülni.

Az intézményi szabályrendszer, feltételrendszer működésének megállapításánál a felekezeti oldalt tekintve szükséges kiemelni, hogy a magyarországi zsidóság számára életbevágó volt a külföldi zsidó szervezetekkel való kapcsolat (anyagi és szellemi támogatás) biztosítása.³⁶ Ezek a szervezetek – főként a *Zsidó Világkongresszus*, az *American Jewish Joint Distribution Committee* – a háború után a jogi igazságszolgáltatást, az elrabolt vagyonok visszaszerzését, a felekezeti közösségi élet újjáépítését segítették.³⁷ A *Zsidó Világkongresszus* háború utáni tevékenységi köre alaposabban dokumentált, de az 1957–58 és 1960 között eltelt néhány év, illetve a hatvanas években folytatódó egyeztetések, tárgyalások kevésbé feltárt területei a szervezet történetének.³⁸ A Benoschofsky Ilona archívumában talált dokumentum szerint a felekezeti közösség 1957 és 1960 között újra csatlakozott a *Zsidó Világkongresszushoz*, amely kapcsolódásnak a tétje mindenekelőtt abban állt, hogy a *Claims Conference*-szel (Németországgal szembeni zsidó anyagi követelésekkel foglalkozó konferencia [CJMCA]) való együttműködést készítsék elő.³⁹ Ez a kapcsolat a következő években jelentős szerepet játszott a holokauszt dokumentálására és a megemlékezésre, valamint a zsidó közösség kulturális életének újjáélesztésére irányuló törekvések kialakításában, melyet Lucy Dawidowicz 1960-as, a *Claims Conference* tevékenységét összefoglaló tanulmánya is megerősít.⁴⁰ A Magyar Izraeliták Országos Képviseletének (MIOK) a *Zsidó Világkongresszussal* és azon keresztül a *Claims Conference*-szel való kapcsolatfelvétele eredményes volt; a szervezet a nyugat-németországi jóvátételt egyrészt anyagi kárpótlásra, másrészt tudományos, kulturális, nevelési célra kívánta fordítani. Benoschofsky Ilona beszámol a „jóvátételi dolgokról való tárgyalás”-ok megkezdéséről, továbbá arról is,

³⁶ Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében, II. rész*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 16–190.

³⁷ A zsidók jogainak 1945–1948 közötti helyreállításához, szabályozásához, a zsidó vagyonnal kapcsolatos kérdésekről, államosított javak visszaigénylésének nehézségeiről, a kárpótlás korlátairól lásd bővebben: Klacsmann Borbála: *Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948*. In: Randolph L. Braham (szerk): *Tanulmányok a Holokausztról, IX*. Budapest: Múlt és Jövő, 2018. 297–340.

³⁸ Frojimovics Kinga: *A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után (1945–1953)*. In: Molnár Judit (szerk): *A holokauszt Magyarországon Európai perspektívában*. Balassi: Budapest, 2005. 292–308.

³⁹ Benoschofsky Ilona: *World Jewish Congress*. In: Benoschofsky Ilona hagyatéka, Nemzetközi kapcsolatok, 4. World Jewish Congress, 5. MZSML, HU HJMA XIX-278–14.

⁴⁰ Dawidowicz, Lucy S.: The Conference on Jewish Material Claims Against Germany: 1953–58. *The American Jewish Year Book*, 1960. 110–127.

hogy a magyar zsidóság a megállapított kárpótlási összeghez a magyar kormány által történt akadályoztatása miatt mégsem jutott hozzá. A kulturális rekonstrukcióra meghatározott összeg (36 ezer dollár) szerencsére eljutott a magyar zsidó szervezethez.⁴¹ Ennek a támogatásnak köszönhetően indulhatott meg az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején a zsidóság tragédiájának dokumentálását és a zsidó közösségen belüli megemlékezéseket övező nagyobb szabású munka.⁴²

A *Magyar Izraeliták Országos Képvisellete a Claims Conference* által támogatott kiadványai közül kiemelkednek Benoschofsky Ilona és Karsai Elek dokumentációs munkái, a *Szolgaságból Szabadságba* című kiállítás, több emlékirat és holokausztelbeszélés, többek között a *Fellázad a gettó* fordításkötete (Leon Weliczker, Noemi Szac-Wajnkranc, Dorca Goldkorn memoárjaival), Sós Endre *Tanúvallomása* (1962), Geyer Arthur *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958* (1958). Ezek a kiadványok feltüntették, sőt kiemelték, hogy az emlékezés munkáját e szervezet segítségével tudták elvégezni. A kollektív felejtés helyett a genocídium története és emlékezete közösségi megformálásának keretfeltételei valósultak meg, és habár ekkor még leginkább a felekezeti nyilvánosság biztosított fórumot az emlékezeti formák kibontakozásának (állami engedéllyel!), a közösségi gyász és emlékezés nyilvános aktusaira nyílt lehetőség, és a keretek kijelölésével alapokat teremthettek a közösség nézőpontjának társadalmi érvényesítéséhez is.

Történeti dokumentációs munka, kiállítás

Az 1958–1967 között publikált, Benoschofsky Ilona és Karsai Elek dokumentációs kutatómunkája eredményeit tartalmazó könyvek – a *Vádirat a náciizmus ellen* három kötete (1958 – 1960 – 1967), valamint a kétkötetes „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” – *A munkaszolgálat történetének dokumentációs gyűjteménye* (1962) olyan forrásanyagokat összegyűjtő kiadványok, melyek a holokauszt eseményének történeti feldolgozásában alapvető előzménynek tekinthetők, és a későbbi, a magyarországi üldöztetést kutató historiográfiai munkák alapját képezhették. Paul Hanebrink a magyar holokausztemlékezettet összefoglaló tanulmányában felhívja a figyelmet Karsaiék vállalkozására mint az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején közzétett dokumentumkötetekre, amelyek különösképp annak összefüggésében figyelemre méltóak, hogy „a szovjet blokk más országai-ban a téma körül [...] abszolút csend” uralkodott.⁴³ Abból a szempontból is kiemelhetjük a könyvek fontosságát, hogy a magyar holokauszt emlékezettörténetében

⁴¹ Minderről részletesen: Jablonczay Tímea: Archívum az archívumban: adalékok a hatvanas évek holokausztemlékezett-történetéhez Benoschofsky Ilona hagyatékából. *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár Évkönyve, Holokauszt 80*, Megjelenés alatt.

⁴² Dawidowicz, 1960, 118–120.

⁴³ Hanebrink, Paul. *The Memory of the Holocaust in Postcommunist Hungary*. In: John-Paul Himka – Joanna Beata Michlic (eds): *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 267.

„hallgatásként” aposztrófált periódusban a magyar tudományos nyilvánosság helyet adott ezeknek a vállalkozásoknak, és nem kétséges, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elismerésében is részesült művek ráirányíthatták a figyelmet a témára, továbbá az intézményesülés megindulásának szándékára.

A *Vádirat* I. könyvének első néhány oldalas bevezetőjében Benoschofsky Ilona rámutat arra, hogy a kiadványsorozat célja olyan munka nyilvánossá tétele, amely „hitelesen dokumentálja, hogyan pusztították el a német nácik és magyar csatlósai ezt a magyar zsidóságot”.⁴⁴ Benoschofsky jelzi, számos irodalmi és történeti feldolgozás született a témában a visszaemlékezők többféle műfajban – regény, történeti munka, memoár – adták tudtul az atrocitások történeteit („egy-egy forrásra építenek, élményekkel, saját elgondolásokkal tarkítják, hígítják”⁴⁵), azonban az intézményi oldal vonatkozó iratanyagát: az állam- és közigazgatás utasításait, rendeleteit, zsidóellenes intézkedéseket, a hivatalos közvéleményt alakító sajtó és rádió reakcióit elengedhetetlen feladat egybegyűjteni.

Az 1962-ban kiadott *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön” – A munkaszolgálat történetének dokumentációs gyűjteménye* az intézményesített zsidóüldözés munkaszolgálati embertelenségének dokumentumait rendezte sajtó alá. A két kötet az állami, intézményi forrásokon – hivatalos levelek, miniszteri rendeletek, a Magyar Zsidók Lapjának közleményei, hirdetések, harci tudósítások, népbírói ítéletek – kívül Karsai Elek bevezető történeti tanulmányát és számos munkaszolgálatból visszatért férfi és nő visszaemlékezését (a DEGOB-jegyzőkönyvekből, pontosan rögzítve az adatfelvevő, a gépelt kézirat lelőhelyének pontosan rögzített adataival) is tartalmazza. A zsidó munkaszolgálatos iratanyaghoz fűzött történészi tanulmány narratív ívében az elbeszélte tények köre az ellenforradalomtól kezdődő diszkriminatív, jogfosztó intézkedésektől a zsidó munkaszolgálatig terjed. A történeti narratívum ideológiai síkjá, politikai mezőben való elhelyezkedése a kommunista narratív elvárásokat csupán annyiban tükrözi, hogy a tanulmány zárata az események történetét az 1919-es előzményekkel indítja és az 1945. április 4-i szovjetek általi felszabadítással zárja.

A *Vádirat*, mely „a magyarországi fasizmus zsidóüldözéseire vonatkozó iratok feltárásában” jelölte meg feladatkörét, így történészi kommentárokat, összefoglaló jellegű tanulmányokat nem tartalmazott. Azonban a három kötet első, különálló oldalán szerepel egy rövid, mottószerű ismertető:

„Ez a sorozat a magyarországi fasizmus üldözöttjei és áldozatai közül a zsidók sorsát idézi. Félelmetes volt a szenvedés, és a veszteség felejthetetlen. De nem szabad elfelejteni

⁴⁴ Karsai Elek – Benoschofsky Ilona: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 15.–1944. június 30: a budapesti zsidóság össze-költöztetése*. Budapest: MIOK, 1958. 8.

⁴⁵ Karsai – Benoschofsky, 1958, 9.

azt sem, hogy a bűnt utoléri a büntetés, mert egyetlen nép vagy közösség sem élhet szabadság, emberség és béke nélkül.”

Azonkívül, hogy a történeti narratívum igazságigénye az emlékezés parancsában, a felejtés tilalmában és a következményekkel való szembenézés elvében ölt határozott formát, tetten érhetjük, hogy a szerkesztők a téma behatárolását jelentéstanilag az antifasiszta ideológia jelentéstartományához kötötték. Sós Endre, amikor a munkaszolgálat történetének 1962-es dokumentációs gyűjteményét ismerteti, kiemeli a kötet érdemeit – „azért nem lehetett átfogó képet adni a faszizmus magyarországi történetéről, mert egyszerűen hiányzott az olyan átfogó mű, amelyből megtudhattuk volna a munkaszolgálat eredetét, kifejlődését, különböző fejezeteit, a horogkeresztes Németország munkaszolgálatának hatását a magyar munkaszolgálatra, továbbá azt az egész, szisztematikus zsidóirtási akciót, amely a munkaszolgálat bizonyos fejezetének megszervezőit vezette”⁴⁶ –, s azt az antifasiszta küzdelem részeként implikálja.

A már említett *Szolgásból szabadságba* című 1960-as kiállítás, amely 1949 után az első holokausztemlékezeti kiállítás lehetett,⁴⁷ az emlékezés, emlékeztetés szükségességét, a felejtés tilalmának érvényre juttatását egyrészt közösségi feladatként jelölte meg, másrészt társadalmi-politikai ideológiaként az antifasiszta *Soha többé!* elvet szintén alapvetőnek tekintette. A kiállítás a magyar zsidóságnak a német megszállás előtti, alatti helyzetével, üldöztetésével, illetve a háború utáni sorsával foglalkozott; úgy mutatta be a jogfosztás, a gettók, deportálások történetét, hogy az antifasiszta jelszóban kifejezett üzenet nemcsak vállalható volt, hanem a túlélő zsidó közösség részéről szintén társadalmi igényként fogalmazódott meg. Az antifasiszta jelleggel való azonosulás transznacionális program részeként jelentkezhetett, de voltaképpen jelezte a magyar zsidóság hatalomnak való kiszolgáltatottságát is, amelyet alátámaszt a kiállítás párizsi útjáról készített, az *Új Élet*ben közzétett beszámoló. A részleteiben változtatható, de alapjaiban állandóra tervezett kiállítás anyaga ugyanis az 1961. október 15-én Párizsban nyílt *Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékművének* nemzetközi bizottsága által „a fasiszta idők zsidó gettóiról” rendezett kiállításon szerepelt, amely kiállításon – a közlemény írója szerint – Lengyelország, Románia, Csehszlovákia és sok más a keleti blokkhoz tartozó ország zsidósága vett részt, amivel azt is demonstrálták, hogy a felszabadulás

⁴⁶ Sós Endrét idézik: n.n. „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. *Új Élet*, 1962. november 1. 4.

⁴⁷ Lásd Véri Dániel tanulmányát az 1945–1949 között megrendezett holokauszttal kapcsolatos kiállításokról. Daniel Véri: Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary. *The Journal of Holocaust Research* 2023/4, 393–417. Benoschofsky visszatekintő írásokban utal rá, hogy egyrészt ennek a kiállításnak a terve 1949 után is megfogalmazódott, de sem elég kiállítandó anyag, sem elég anyagi forrás nem állt rendelkezésre még a megvalósításhoz, másrészt a tárlat megmaradt darabjai részét képezték a múzeum állandó kiállításának a nyolcvanas évek végéig. (Erről: Jablonczay, 2024, megjelenés alatt.)

után a magyar zsidóságnak mennyire kedvező életfeltételei voltak a kommunista Magyarországon.⁴⁸

Az említett példákban egyrészt egy markánsan jelentkező zsidó emlékezeti eljárást láthatunk – „Ne felejts!” –, amelyhez a megvalósítást az antifasiszta politikai diszkurzus kínálhatta. A megnevezett realitás az antifasiszta ideológiai renhez való igazodása a nyilvános reprezentációk szerint lehetőségként tűnik fel, a korszak nyilvános beszéddel, nyelvhasználattal, politikai véleménynyelvvel szemben támasztott elvárásának való megfelelésként olvasható. A zsidó közösségi emlékezés lehetőségfeltétele összekapcsolódott a kommunista rendben a fasiszta múlttal való szembenézés artikulálódni látszó alakítási szándékával: „Mert felejtenünk nem szabad és a harcos nem felejtésnek és emlékeztetésnek éppen ezt kell eredményeznie, hogy soha többé ne legyen fasizmus.”⁴⁹ A zsidó közösség a múlttal való szembenézéshez kapcsolódó tárgyalásos pozíció, beszédalakzatok, kijelentések tartalmát, formáját, eljárásrendjét kétségkívül befolyásolni szerette volna, a megnyílt lehetőségtér pedig mindehhez feltételt biztosított.

A Karsai–Benoschofsky által szerkesztett *Vádirat*, a munkaszolgálatos dokumentációs gyűjtemény, valamint a kiállítás is célkitűzésükben világosan kirajzolják értelmezési körüket, a zsidóknak minősített személyek ellen elkövetett náci bűntettekre, a II. világháború eseményéről leválasztva azokat, önálló, saját atrocitástörténetként emlékeznek. Történelemszemléletüket az intencionalista megközelítés jellemzi, hangsúlyozzák, hogy a holokauszthoz vezető út elő volt készítve, „a hitlerizmus zsidóellenes fajelmélete” befogadó közegre talált, a „horthysta Magyarországon” ugyanis már 1920-tól, az első zsidóellenes rendelkezéssel, a „numerus clausus”-szal felerősödött a zsidóellenes attitűd, a nemzetiszocializmus politikája pedig egyre növekvő hatását érvényesíthette.⁵⁰ A kiállítás forgatókönyve ezzel a szemlélettel összhangban építkezett, három fő része – a magyar zsidóság helyzete a német megszállás előtt, alatt és a felszabadulás után – tartalmilag közvetlenül kapcsolódott a *Vádirat*ban foglaltakhoz. Az útmutató részletesen adja közre a tablók tartalmát: az I. a numerus clausustól halad a munkaszolgálati tablóig, a második a német megszállástól a pesti gettóig, a harmadik a felszabadulás utáni népbírószági pereket, a bűn nem marad megtorlatlanul témájával és a mártíremlékművekkel foglalkozik.⁵¹ A tablók fényképeket és azok kommentárjait tartalmazták, valamint tárgyakat – Häftling-ruhákat, sárga csillagokat, lágerekből származó dokumentumokat, képzőművészeti és irodalmi alkotásokat – és Barabás Tibor *Eről-tetett menet* című szobra is része volt a kiállításnak.⁵²

⁴⁸ n.n.: Megérkezett Párizsba a fasiszta idők zsidó gettóiról szóló kiállítás magyar anyaga. *Új Élet*, 1961. október 1. 3.

⁴⁹ Benoschofsky, 1960. 4.

⁵⁰ Karsai – Benoschofsky, 1958, 7.

⁵¹ Benoschofsky, 1960, 10.

⁵² Benoschofsky, 1960, 12–13. A tárlatról lásd még: Jablonczay, 2024, megjelenés alatt.

Az ötvenes évek végén meginduló holokausztemlékezeti irodalom egyik jelentős kiadványa a *Fellázad a gettó* című fordításkötet, melyet már csak azért is érdemes kiemelni, mert a benne szereplő három mű napjaink holokausztirodalmi kánonjának része.⁵³ Ebben az esetben nehezen állítható, hogy elsüllyedt volna az antifasiszta emlékezeti irodalommal együtt, mert egyrészt a korabeli domináns diszkurzus részévé sem vált, a magyar emlékezeti diszkurzusban néhány reflexión kívül a könyvben megjelent holokausztemlékezeti írásoknak nincsen nyoma, másrészt ezek a művek nem az antifasiszta paradigmához tartoznak, hanem a későbbi, ún. globális kánon részei. A kötet a berlini Rütten & Loening Kiadó 1958-as *Im Feuer vergangen* [Tűzben elhamvadtak] című, öt írást tartalmazó könyvéből hármat adott közre: Leon Weliczker, *A halálbrigád*; Noemi Szac-Wajnkranc, *Tűzben elhamvadtak*; Dorca Goldkorn, *Emlékezések a varsói gettófelkelésre* című írásokat. A fordító és szerkesztő Sós Endre, aki Viktor Mika a lengyel eredetiből készült német nyelvű fordítását vette alapul. Sós hangsúlyozza, hogy nem hivatásos írók műveiről van szó, az emlékezéseket egyszerű emberek írták, azzal a céllal, hogy hitelesen tájékoztassák a világ közvéleményét minden idők leghatalmasabb méretű, legszervezettebb vérengzéséről, és vádat emeljenek elkövetői, a „fasiszta fenevadak” ellen.⁵⁴ Sós Endre 1959-ben szükségét érezte a kommunista narratív exkurzusnak – szerinte minden szövegből látható, hogy a haláltáborokban és a gettóban – zsidók és nem zsidók, lengyelek és más nemzetiségűek – szükségszerűen eljutottak a felkelés gondolatához, de mint a harmadik írásból látszik, a tettekig csak a kommunisták jutottak el. A kötetben található *A halálbrigád* című írás – szerzője, Leon Weliczker (1925–2009) a nürnbergi perben, majd 1961-ben az Eichmann-perben is tanú volt – napló-memoár, a holokausztirodalom kanonikus darabja. Weliczker 1943. június 25-től veszi sorra múlt időben az eseményeket. Az írás 22, külön-külön címmel ellátott fejezetből áll, és feltűnő, hogy a realista regény műfaji kódjait szeretné használni az elbeszélhetetlen traumatikus élmények rögzítésére. A memoár a halálbrigád tevékenységét, a táborok, bunkerek eltávolításának körülményeit, a tömegsírok, a hullaégetés borzalmait részletezi, azt, hogy mit jelentett a kivégzések után eltakarítani a holttesteket, kiásni, eltüntetni a tömegsírok nyomát.

b) (Antifasiszta és zsidó) tanúvallomások, regények, filmek az üldöztetésről, deportálásról, koncentrációs táborokról; az Eichmann-per szimbolikus hatása, az emlékezeti műfaj megjelenése

Tudományos vita tárgyát képezi, a magyar kulturális emlékezetben vajon hagyott-e számottevő nyomot a náci bűnösök ellen a hatvanas években lezajlott perek sorozata. Mint ismeretes, Eichmann elfogása, pere és a per körül kialakult

⁵³ *Fellázad a gettó*. Ford. Sós Endre, Budapest: Kossuth Kiadó, 1959.

⁵⁴ [Sós] *Fellázad a gettó*, 1959, 8.

diszkurzus – ahogy Annette Wieviorka, Tom Segev, Enzo Traverso, David Cesarani, Shoshana Felman és mások állítják – a nyugati világban a holokauszt emlékeztörténetében paradigmaváltást eredményezett, ez az esemény indította el a holokausztról mint történelmi eseményről való tudás korszakát, amelyet innentől fogva a világháború eseményeiről leválasztva lehetett értelmezni.⁵⁵ A nyugat holokausztemlékezetének alakulástörténetében a jeruzsálemi és frankfurti pereket az első fázis zárókövének tekintik; amely ugyan felszínre hozta és nyilvánossá tette a témát, de a kortárs emlékezetkultúra kialakulásához, a náci büntettekkel való állami szintű szembenézéshez, felelősségvállaláshoz még további évtizedekre volt szükség.⁵⁶ Annette Wieviorka ([1998], 2006) *The Era of the Witness* című korszakalkotó munkájában kiemelte a per kulcsszerepét az áldozat pozíciójának átalakulásában, az egykori áldozat ekkor vált tanúvá, a történelem hordozójává, aki tanúságot tesz a múlt folyamatos jelenlétéről.⁵⁷ Shoshana Felman, aki az ezredforduló körüli években alapvetőnek számító dekonstruktív pszichoanalitikus megközelítés alapján dolgozta ki a per szimbolikus dimenziójára vonatkozó koncepcióit, kiemelte, hogy a közönség előtt játszódó dráma tette lehetővé az áldozat státuszával kapcsolatos fogalmakat érintő forradalmi változást. Az áldozat egy jogi aktus révén kapta meg a megszólalás lehetőségét a nyilvánosságban, a korábban néma áldozat hozzájutott a beszélés képességéhez, saját története felett átvehette az ellenőrzés jogát.⁵⁸ Azáltal, hogy teret biztosított a túlélők hangjának, a per egyrészt szemantikai autoritást adott a túlélőknek, másrészt vallomásaik révén kollektív történetet tudtak létrehozni. David Cesarani a „pernek a köztudatra gyakorolt földrengésszerű hatása”-t hangsúlyozta⁵⁹, és arra is rámutatott, hogy mint globális médiaesemény a náci múlt örökségére emlékeztetve felrázta azokat az országokat, amelyek magukon viselték „Eichmann működésének a jelét”.⁶⁰ A túlélők számára ekkor nyílt meg az a tér, amelyen keresztül vallomásaikat megmutathatták, amelyek ilyen módon nyilvános szövegekként a közösségi emlékezet részévé válhattak. A náci múlt

⁵⁵ Cesarani, David: *Eichmann – Élete és bűnei*. Ford. Novák Gábor, Budapest: Gold Book, 2004, 8.; a diszkurzus téjének összegzéséhez lásd Jablonczay Tímea: „Egyébként én is tanúvallomást tettem az Eichmann-perben”. Szenes Erzszi tanúságtétele Izraelben és Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*, 2022/1. 58–99.

⁵⁶ Assmann, 2016, 80–81.

⁵⁷ Wieviorka, Annette: *The Era of the Witness*. Transl. Jared Stark. Ithaca: Cornell University Press [1998], 2006.

⁵⁸ Felman, Shoshana: *Theaters of Justice: Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust*. In: Shoshana Felman: *The Juridical Unconscious, Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard UP, 2022. 124–125.

⁵⁹ Cesarani, 2004, 346.

⁶⁰ Cesarani, 2004, 329.

témája irodalmi és kulturális (média)szövegekben, filmekben, történeti és politikai kijelentésekben ekkortól kap nagyobb hangsúlyt.⁶¹

A holokauszt emlékezetével kapcsolatos legtöbb emlékeztörténeti kutatás (főként a nyugati diszkurzusban) számításba veszi azokat a fejleményeket, amelyek az Eichmann-perre adott reakcióként jelentek meg. David Roskies és Naomi Diamant az amerikai holokauszt emlékezet diszkurzusának korszakolásában az Eichmann-perre mint az 1960–1985 közötti, „ideiglenes emlékezet” névvel ellátott időszak kezdőpontjára hivatkoznak, és amellett érvelnek, hogy ebben az időszakban számos tanúvallomás és fikció jelent meg, közülük is kiemelkednek Hochhuth *A helytartó* (1963) és Jean-Francois Steiner *Treblinka* (1966) című művei.⁶² Az emlékezet történetével foglalkozó olasz kutatások az 1960-as éveket mint az új tudás, új mező artikulációját értelmezik, és Samuel Moyn kifejezését kölcsönözve hangsúlyozzák, hogy erre a periódusra az *emlékezet rezsimje* fogalmának hatókörét lehet érvényesíteni. Az Eichmann-per az olasz emlékezetkultúrában is fordulópontot jelentett, számos újabb háborús narratíva került forgalomba, a szülői bűnrészesség kérdését meghatározó módon jelenítették meg, továbbá kiemelkedik az 1967-es hatnapos arab–izraeli háború szimbolikus jelentősége is, amely nyugaton pozitívan befolyásolta az emlékezet rendjének alakulását.⁶³ A posztszocialista országok közül a lengyelországi emlékeztörténeti kutatások az 1960-as éveket a hallgatás időszakaként határozták meg. Michael C. Steinlauf az 1948 és 1968 közötti időszakot átfogóan, talán túlzottan általánosítva „elnyomott emlékezetként” jellemezte, amelyben a kutató szerint a zsidó emlékezet a marxista, kommunista rezsim által felkínált értelmezési keret miatt maradt láthatatlan. Ez a perspektíva ugyanis az etnikai konfliktusok helyett az „osztályharc epifenoménje és a gazdasági erők összjátékaként” határozta meg a történelmet.⁶⁴

A per magyarországi hatását leginkább a sajtóbeszámolókra vonatkozó kutatások emelték ki, de kulturális értelemben nem láttak értelmezhető hangsúlyeltolódást. Bohus Kata úgy fogalmaz, hogy habár a „kádári politikai gépezet korántsem tudta teljes mértékben az ellenőrzése alatt tartani a per kapcsán kialakuló narratívát, s a sajtóban megjelent anyagok sokszor egészen nyíltan tárgyalták a magyar zsidóság tragédiájának történetét”, viszont „a szemtanúk vallomásai nem jutottak

⁶¹ Cesarani francia, amerikai, angol, német, olasz, holland és lengyel példákat (magyar példákat nem) sorol fel. In: Cesarani, 2004, 346–347.

⁶² Naomi Diamant – David G. Roskies: *Holocaust Literature: A History and Guide*. New England: Brandeis University Press, 2012, 98–124.

⁶³ Robert S. C. Gordon: *The Holocaust in Italian Culture 1944–2010*. Stanford, California: Stanford University Press, 2012. 4., 41–68.

⁶⁴ Slawomir Kapralski: Jews and the Holocaust in Poland’s Memoryscapes: An Inquiry into Transcultural Amnesia. In: Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa (eds): *The Twentieth Century in European Memory*. Leiden, Boston: Brill 2017. 172–175.

a magyar nyilvánosság tudomására, és a per nem jelentett „paradigmaváltást a holokauszt értelmezésében Magyarországon, mint Izraelben vagy Nyugaton”.⁶⁵

Ha a magyar emlékeztörténetben közvetlenül paradigmaváltó fordulatról nem is beszélhetünk, a per erőteljesebb kulturális hatását nemcsak számos példával tudjuk szemléltetni, hanem az is érzékelhetővé válik, hogy az ötvenes évek végétől 1967-ig eltelt időszak kulturális nyilvánosságában nem kivételként foglalkoztak a holokauszt emlékezetével, hanem számos olyan fordításkötet, napló, visszaemlékezés, dokumentum és fikciós feldolgozás jelent meg, amelyek egymástól nem függetlenül, fragmentált módon jelentkeztek a nyilvánosságban, és amelyek a jogfosztás, zsidóüldözés, genocídium témáját egy későbbi, holokausztemlékezeti kánon felől nézve is értékelhető módon örökítették meg. A megidézett tartalom nem csupán az antifasiszta emlékezet, a szocialista humanizmus nevében került terítékre, hanem a domináns antifasiszta diszkurzuson belül sajátlagosan a holokausztra mint történelmi eseményre annak partikularitásában emlékeztek. Az egymással szoros kapcsolatba kerülő nyilvános megszólalások, emlékezeti munkák rokonsági helyzete, csoportja, tematikus választásai, a kijelentések mögött rejlő kollektivitás arra enged következtetni, hogy a kulturális nyilvánosságban a kollektív emlékezteté válást elősegítő alternatív (ellen)diszkurzusra utaló tendenciák kezdték hatásukat kifejteni.⁶⁶

Érdeemes felidézni, hogy a magyar kulturális nyilvánosságra vonatkozóan a Fábri Zoltán *Utószézon* című filmjéről készített kontextuális, emlékeztörténeti olvasattal szolgáló tanulmány utalt először arra, hogy Rónay György *Esti gyors* c. regénye és a regényből forgatott film olyan témát dolgozott fel, mely a hatvanas évek egyik nagy kérdésköre volt: a „kispolgári Eichmann-ügy” a magyar átlagember holokausztban játszott felelősségét helyezte fókuszba, hogy szembesítse az olvasót/nézőt azzal a kérdéssel: „miképpen volt lehetséges, hogy az emberek tétlenül nézték végig a katasztrófát”.⁶⁷ Azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a kutatás számára az Eichmann-per hatástörténete helyett az antifasiszta diszkurzus működési elve volt érdekes, és leginkább azt a tanulságokat vontta le, hogy a rendszerváltás után inautentikussá vált antifasiszta ideológiai keret miért eredményezte az ekkoriban készült emlékezeti reprezentációk elfeledését (ahogy ezt a már említett Esbenshade-tanulmányok szintén alapul veszik).

⁶⁵ Bohus Kata: 1961. *Az Eichmann-per. Magyarország és a holokauszt globális emlékezetének kezdete*. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest: Corvina, 2022. 300.

⁶⁶ Kollektív emlékezetten Halbwachs elgondolását értem, olyan keret kialakításának szándékát, amely a múlt közös megegyezésen alapuló olvasatára törekszik, de amely magába illeszti a személyes tapasztalatok, egyéni tragédiák emlékezetét is. Vö. Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Ford. Sujtó László. Budapest: Atlantisz, 2018.

⁶⁷ Zombory et al., 2013, 249.

A holokausz szingularitására utaló diszkurzus jelenlétére vonatkozóan a megnevezhetővé tétel kulcsfontosságú, a felejtés, az elhallgatás társadalmi gyakorlatát felülíró megszólalás és emlékezés alapfeltétele. Kevésbé köztudott, hogy Elie Wiesel a náci zsidók elleni népirtó hadjáratának megnevezésére használt *holokausz* kifejezést – habár a nyugati világban csak a hetvenes évektől válik elterjedté – nem a hetvenes években, hanem éppen a hatvanas évek elején kezdte alkalmazni.⁶⁸ A magyar holokausztemlékezeti diszkurzus korai megképződésére szintén utal az a körülmény, hogy a hatvanas években a magyar kulturális nyilvánosság is nevet talál az egyedülálló események megjelölésére, az (izraeli-)magyar kontextus teremt meg a *vészorszak* kifejezést, amelyet innentől fogva (nem korábban és nem később) használunk (és amelyre tudományosan szintén nem reflektáltunk). A holokausz után Izraelbe emigrált Szenes Erzsébet, aki 1966-ban *A lélek ellenáll* című naplóját Magyarországon jelentette meg, s 1966-ban és két évvel korábban is járt Budapesten (a frankfurti perben tett tanúvallomását követően), az *Új Keletben* (1968) publikált rövid írásában a *vészorszak* megnevezésével kapcsolatban a következőket jegyzi meg:

„Nehéz lenne kikutatni, ki teremtette a vészorszak szót, fogalmat. Ez a magyar kifejezés, talán az Izraelben született „soá” megfelelője. Magyarországon természetesen nem használatos, sohasem hallották. Mikor Kassákot 1964-ben meglátogattam óbudai lakásában, már nem emlékszem, milyen gondolatársítás folytán, felemlítettem. Ő rögtön logikusan a mohácsi vész fogalmával kapcsolta, amire én nem is gondoltam, inkább véstörvényszékre, vészbíróságra. Hiszen igaz, a mohácsi vész is vészorszak volt, ha nem is olyan szörnyű méretű és kihatású, mint a miénk. A fogalom ugyan még nem került be sem az értelmező, sem az etimológiai szótárba, viszont belekerült a magyar irodalom áramába. Naplóm révén, amelynek előszavában kétszer szerepel. Azóta, az »Új írás« című folyóiratban Ágh István vette tollára könyvemről írt recenziójában, ezt a szót. »Sz. E. könyve hitet tevő könyv az ember érdekében, s a vészorszak napló és tudományos művei között új.« Szavak, fogalmak útja egy nyelvben sokkal szövevényesebb, rejtelmesebb, mintsem gondolnánk. Szavakról, amelyekről el sem tudjuk képzelni, hogy azelőtt nem léteztek, s öröktől valónak hatnak, kiderül, hogy aránylag egészen

⁶⁸ Philip Nord utal Wiesel két hatvanas évekbeli cikkére (Wiesel, Elie: Review of Joseph Bor, *The Terezin Requiem*. *New York Times Book Review*, 1963, October 27; Review of Oskar Pinus, *The House of Ashes*. *New York Times Book Review*, 1964, September 6) amelyekben a soá helyett használja bibliai konnotációval rendelkező holokausz kifejezést, de a későbbiekben egyáltalán nem biztos benne, hogy ez a legjobb terminus a zsidók elleni népirtás leírására. Az 1978-as *Holokausz* című amerikai televíziós sorozatról egyenesen negatív véleménye volt: „Wiesel szerint a sorozat vulgáritása bemocskolta a kifejezés integritását”. In: Nord, Philip: *After Deportation. Memory Battles in Postwar France*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, 245, 442.

frissek, egyikük-másikuk csak néhány évtizede, vagy még később kelt életre. Írók, költők, nyelvteremtő zsenik alkották, írták, vagy mondták ki először.”⁶⁹

A felekezeti nyilvánosságot és az irodalmi mezőt vizsgálva egyértelműsíthető, az ötvenes évek végétől kezdenek napvilágot látni, 1960-tól, Eichmann elfogásától pedig megszorodnak azok az írások – publicisztikák, memoárok, regényes feldolgozások, dokumentumjellegű szövegek –, melyek egyrészt a személyhez, később a perhez közvetlenül vagy áthallással, közvetetten kapcsolódnak. Feltűnő, hogy a hatvanas évekbeli recepcióban a művek csoportosítására (megkülönböztetések, rácsok létrehozásaként) önálló műfajt hoznak létre „emlékeztető emlékezés” néven; már az évtized elejétől e műfajba sorolódnak a fasizmusról, a genocídium történetéről szóló, zsidó áldozataival foglalkozó könyvek (Komlós János *Elárult ország* [1961] című könyvét már egyértelműen ide sorolják).⁷⁰ Jegyezzük meg, ezeknek a könyveknek a többségét nem a MIOK, hanem az állami kiadók – főként az Európa, Magvető, Szépirodalmi – publikálták.

Eichmannhoz fűződő közvetlen hatás fedezhető fel Mezei András az *Élet és Irodalom* 1960. június 24-i számában – vagyis Eichmann elfogása után néhány héttel – közölt *Memento. Hangjáték 1944-ből. Szín egy koncentrációs tábor. „Adolf Eichmann úr emlékezetébe* című versében. Mezei felrázó erejű verse a haláltábori környezetet, Auschwitz borzalmait közvetlenül ábrázolja.

Hang:

„Drótkerítésben az áramütés dühös öklei futnak,
hol szökevényt kutató fényszórók körbe suhannak,
köztük a füst gomolyog már, kúszik a hóra hasalva,
Üszkös nagy mutatóujjként mered égre a kémény!
Izzik már körülötte a föld és mind a halottak
Nagy tüzes asztalukon zsugorodva újra felülnek, –
jégcsapok orgona sípja rideg krematóriumon sír.

I.Toronyór:

Kínoz a füst, nincsen levegő, csak fujna a szél már!
Míntha halottat szívna az ember, rossz cigarettát:
Benne zsidók, kommunisták teste marja tüdőmet,
hulla-dohány...”

⁶⁹ Szenes Erzs: Egy és más. *Új Kelet*, 1968. augusztus 2, 8.

⁷⁰ Lengyel István: „Elárult ország”. Komlós János könyve a német megszállás székelyteljes hónapjairól. *Új Élet*, 1961. június 1. 4.

Az Auschwitz-vers a *Torlódó idő* kötetben, annak központi ciklusában, a *Mementóban* is megjelent. A ciklus a trauma-, marginalizáltság-, szenvedéstörténet lírai számvetése, mely egyszerre állít az apa alakjának emléket, másrészt a budapesti gettóban gyermekként a terrort és az üldöztetést megtapasztaló költő saját élményét is tematizálja. A ciklus egyik versében a fiú felidézi apja halálának tragikus körülményeit (Auschwitzban felakasztja magát), a ciklust indító versében a Dunába lövés tapasztalatát a lírai alany E/1. személyben rögzíti (*Puskacsőbe néztem...*):

„Lassún a Duna-partra
vonultunk – mint a barmok.
Karjaink égre nyúltak,
kintől növekvő agancsok.

Örvénylő mélybe néztem,
miként a puskacsőbe.
Tarkólövés után majd
fejest ugrunk előre.”

Várnai Zseni az *Új Élet*ben 1961. július 1-én a címlapon közölte *Figyelj a vallomásra!* című verse a per eseményét inszcenírozza. A tárgyalás szituációjának szimbolikus jelentését konnotálja: az áldozatok szerepét, a tanúságtevés fontosságát, az elkövető, a bíró szerepét is megidézi:

„Azok a halottak élnek, és lázadoznak!
Itt élnek körülöttünk, nem tudnak elpihenni,
véres sebeikkel a Törvény elé állnak,
s rettentő vallomásukat nem állítja meg semmi.

És vallanak, vallanak, s föltámadnak a múltak,
élőn fellobognak az elhamvadt szenvedések,”

[...]

És vallanak, vallanak oly iszonyú vádolással,
hogy meginog a Törvény, mert ítélőszava gyöngö:
– Mít tehet, mit tegyen milliók hóhérjával,
hogy egy nagy Ítélettel mindnyáját elsöpörje?!

[...]

„Ítéelő bíró örködj, vigyázz a Szabadságra
mert ugrásra kész a Gyilkos, de kezeden a Törvény...
Figyelj... Figyelj... figyelj... a Vallomásra!”

Mezei András és Várnai Zseni a Kádár-korszak elismert írói voltak, mégis Eichmann elfogásának, perének társadalmi és kulturális jelentéséhez közvetlenül kapcsolódó szépirodalmi műveik nyomtalanul hullottak ki a kulturális emlékezetből.

Lépünk vissza kicsit az időben, nézzünk két példát, amelyek az említett hatástörténethez értelemszerűen nem közvetlenül kapcsolódnak, de a későbbi megjelenéseket, a kontextusba helyezést, keretezést bizonyára befolyásolta a per hatásával összefüggésben alakuló *mondhatósági* feltételrendszer. *Anne Frank naplójának* és Keszi Imre *Elysium* című könyvének 1958-as kiadása indítja el az e periódusban markánsabban artikulálódó holokausztemlékezet irodalmi, kulturális nyilvánosságában publikált reprezentációknak a sorát. *Anne Frank naplójából* a *Nagyvilág* már 1957-ben közölt részleteket, de az irodalmi mező a témának még néhány évig nem szentelt nagyobb figyelmet. 1958-ban könyv formátumban is (1959-ben másodsor), *Anne Frank naplója (A hátsó traktus)* címmel, az Európa kiadó gondozásában (F. Solti Erzsébet fordításában, Pap Klára illusztrációival) jelent meg. Feltűnő, hogy a kontextus megteremtését, az elhelyezést, az ismertetés szerepét a rövid fülszöveg vette át – vagyis a naplónak nincs hosszabb, kontextust tisztázó, tudományosabb (ideológiai) ismertetője –, amelyből az olvasó a következőket tudhatta meg:

„Anne 1929. június 12-én született Németországban. A Frank-család a hitleri faji üldözés elől Hollandiába menekült. A kis Anne már kora gyerekkorában megismerte az üldözöttek félelmét, a bujkálás szorongató érzését. 1944 augusztusában felfedezték búvóhelyüket és az egész családot, velük együtt bujkáló barátaikkal együtt koncentrációs táborba vitték. Egyedül Otto Frank, Anne apja maradt közülük életben. Anne 1945 márciusában halt meg Bergen-Belsenben. Naplóját a Frank-család keresztény barátai találták meg régi könyvek és újságok között. Azóta számos nyelvre lefordították az elmúlt embertelen korszak e megrendítő dokumentumát.”

A következő kiadásban a törzsszöveghez illesztett néhány mondatnyi utószó, amely az első magyar kiadáshoz járult, a már említett információkat tartalmazza: Anne Frank haláláról, annak körülményeiről és a napló sorsáról szól. 1958-ban a *Korunk* recenzense már arra utal, hogy a napló és a napló alapján írt színdarab bejárta a világot, sőt megkezdtek az Anne Frank életét bemutató film forgatását.⁷¹ Viszont a mű bemutatását nem a zsidó áldozatiság, hanem a fasizmus áldozata feletti gyász, közös felelősségérzet dominálja:

„nehéz elképzelni lázítóbb vádiratot, tanulságosabb és megrendítőbb, a múltra emlékeztető és a jövőre figyelmeztető dokumentumot, mint azt a tanulságot és vallomást,

⁷¹ Szilágyi Júlia: Anne Frank hagyatéka. *Korunk*, 1958/10–11. 1634–1636.

amelyet sokmillió ártatlanul elpusztított gyermek, férfi és asszony nevében Anne Frank vetett papírra”.⁷²

Anna Frank tragikus történetének magyarországi fogadtatástörténetében fontos állomás az 1962-es, az Európa által kiadott könyv (1973-ban is megjelent), mely *Anne Frank és Dawid Rubinowicz naplóját* közös kiadásban szerepeltette. Ehhez a kiadáshoz Hegedüs Géza írt „antifasiszta himnusz”-hoz hasonló utószót, amelyben a megnevezett zsidó szenvedéstörténet antifasiszta jelentéshez jutott.

A kulturális emlékezetből teljesen kihullott másik emlékezeti írás tartalmilag és emlékezeti munkaként is a hatvanas évekre jellemző beszédmód alapvető jellegzetességeit tükrözi. *Dawid Rubinowicz naplóját* önállóan 1961-ben adták ki először magyarul Maria Jarochowska utószavával, amelyet nem követett további önálló kiadás (a továbbiakban csak *Anne Frank naplójával* együtt jelent meg, egészen 1973-ig). Az 1962-es kiadást az Európa a Milliók könyve sorozatban szerepeltette (több százezres példányszámban kelt el). A két könyv egymás mellé kerülését nemcsak a téma jelöli ki, hanem a múlthoz való viszonynak a hatvanas években aktualizálódó kiemelt jelentősége is: az emlékezéshez és felejtéshez szervesen hozzátartozó reflexiós szint, a diszkurzus meglétét alátámasztó kommentár megképződése. A hatvanas évekbeli emlékezeti munkák egyik sajátossága, hogy a narratívák a jelen felől épülnek ki, vagyis a 15–20 évvel korábbi események nyomai utáni nyomozás története, a letagadott múlt visszatérése, a múlt jelenbeli hatása tematizálódik (amelyet az imént idézett Várnai Zseni-vers is érzékeltetett). Így az említett két könyv is tartalmaz zárófejezetet, nyomozástörténetet, mely azzal foglalkozik, hogy mi történhetett az áldozatokkal, hogyan ért véget az életük. Az utókor felelősségét is alapvetően jelölik ki: az ártatlanul szenvedők méltóságát vissza kell állítani, személyes történeteiket felszínre kell hozni, egyrészt, hogy az áldozatok társadalmi autoritást kapjanak, másrészt, hogy elbeszéléseik nyilvános emlékezeti aktusokként a közösségi emlékezetben tudjanak hatást kifejteni.

Anne Frank naplójával ellentétben *Dawid Rubinowicz naplója* a nemzetközi (és a magyar) holokauszt emlékezetből szinte maradéktalanul eltűnt. A naplót első kiadásától kezdve annak kontextusával együtt jelentették meg. A „napló” tehát tartalmazza egyrészt a 12–14 éves fiú füzetnaplóját, amely 1940. március 21-én kezdődik, 1942. június 1-ig tart, a naplóhoz írt utószót, továbbá Jerzy Janicki és Bronisław Wiernik *Nem hallgatással folytatódik* címet viselő, a naplóval egyenrangú kommentárját, azt a mozaikos nyomozástörténetet, mely főként interjúrészletekből tevődik össze. „Dawid Rubinowiczot nálánál fiatalabb és idősebb gyermekek millióival együtt egyesegyedül azért gyilkolták meg, mert zsidónak született.” – olvassuk az utószóban.⁷³ A napló közreadója részletesen leírja, hogy hogyan és

⁷² Szilágyi, 1958.

⁷³ Jarochowska, Maria: Utószó. In: *Dawid Rubinowicz naplója*. Ford. Sebők Éva. Budapest: Európa, 1961. 89.

mikor került hozzá a füzet. 1956 márciusában Bodzentynbe utazott, riportanyagot gyűjtött egy bűntényről, melyet a megszállás alatt követtek el (antiszemita indítatásból) – a riport nyilvánosságra hozatala után kapott néhány fenyegető levelet, valamint a helyi rádióhálózat vezetője Artemiusz Wolczyk csomagot küldött neki: „miután riportom megjelenéséből arra következtetett, hogy élénken érdekel a zsidók kiirtásának története, csomagjához hozzátette Dawid Rubinowicz öt füzetből álló naplóját is”.⁷⁴ Helena Wolczykowa a naplót a helyi rádióban 1957-ben 16 falu lakói számára folytatásokban felolvasta:

„ami a napló tartalmát illeti, nem mondhatom, hogy különösebben tetszett volna. Csak ahogy a rádióban felolvastam, kezdtem fokozatosan értékelni. És minél messzebb haladtam a felolvasásban, annál jobban átéltem. Olvasás közben nem bírtam visszafojtani a sírást. Mondtam is az uramnak: »Hallod-e, hiszen ez gyönyörű!« De nem ez volt a lényeg. Nem az irodalmiság és nem a stílus. Anne Frank szebben írta meg a maga naplóját, ő pedig egy falusi fiú volt, a falu gyermeke. Sírtam azoknál a részleteknél, ahol az apja börtönből írt levelét idézte [...]”. „Tudom, hogy meghatotta őket. Tudom, mert mondták az emberek. Itt Bodzentynben minden hétfőn hetipiac van, és ahol csak megjelentem, menten körülfogtak, férfiak, nők, és kérdezték: mi történt aztán? Mesélje el nekünk.”⁷⁵

A kommentárból kiderül, hogy az utolsó kitépelt lapok, a fiú sorsa után, a történet vége miatt (meg kell tudni, hogyan halt meg a fiú) kutatnak, valamint a történet elevénné tételéért, a közösségi emlékezetbe idézésért folyik a küzdelem.

„A napló utolsó, kitépelt lapjait kerestük. S megtaláltuk az emberi emlékezetet, mely soha véget nem ér. Ezért úgy véljük, sikerült megtalálnunk a napló folytatását. Krajno – 1960 február, Varsó – 1960. március”.⁷⁶

A korszak magyar memoáirodalmának jelentős darabja Vidor Gáborné Auschwitz-émlékirata, a *Háborog a sír*.⁷⁷ A könyv Magyarországon 1960-ban egyetlen kiadást ért meg, 1963-ban Németországban megjelent fordításban is (Vidor Katalin szerzői néven, Bruno Heilig fordításában), és 2014-ben újra kiadták *Alltag in Der Hölle* címmel, történeti feltáró munkát tartalmazó utószó kíséretében. Vidor Gáborné életéről a hivatalos életrajzi lexikonból, a könyvéből és folyóiratkritikákból származik a rendelkezésre álló kevéske információ. E források szerint Sommer Katalin néven született Zalaegerszegen 1903. szeptember 22-én, és 1976. június 7-én halt meg Nyugat-Berlinben. Szülővárosából, Zalaegerszegről 1944-ben az

⁷⁴ Jarochowska, 1961, 96.

⁷⁵ Jarochowska, 1961, 155–158.

⁷⁶ Jarochowska, 1961, 161.

⁷⁷ Vö. Jablonczay Tímea: Haunting Female Holocaust Narratives from the 1960s in Hungary. *Hurban*, 2023/2. 10–13.

Auschwitz-Birkenau-i megsemmisítő táborba deportálták. A Birkenauban töltött négy hónap után Sackischba, majd Merzdorfba került. Ő ugyan túlélte, de fiát, Tibort, a családját és a férje családját meggyilkolták. Férjét, Vidor Gábort (1895–1958) előbb munkaszolgálatra kényszerítették egy cementgyárban, majd mentőorvosként Olaszországba került. 1945 után fogorvosként élt Feldafingban (Felső-Bajorország). Vidor Katalin a koncentrációs táborból való szabadulása után ismét Zalaegerszegen és Budapesten lakott, később Berlinbe költözött. Műfordítóként dolgozott (elsősorban pszichológiai témákban), cikkeket írt (*Zalai Újság, Új Élet, Élet és Irodalom*), majd végül csak tizennégy évvel szabadulása után (1960) kezdett publikálni a lágerben szerzett élményeiről.

Mivel Vidor Katalin a Kádár-rendszerben, a hatvanas évek elején adta ki memoárját, feltételezhető, hogy a feljegyzések módját és perspektíváját befolyásolta az őt körülvevő politikai és társadalmi környezet. Az emlékezeti írás írója a láger szovjet felszabadulásának pillanatával indítja az emlékek felidézését, és retrospektív elbeszélési módban próbálja a traumatikus események történetét elmesélhetővé tenni. Habár az élményeit felidéző és értelmező túlélő szovjet felszabadítókkal találkozott, a kommunista árnyalat az elbeszélés további részében nem kap nyomatékot. Mint ismeretes, egy narratívában az emlékezés eljárása magában foglalja a múlt jelenben való újraértelmezését, az elbeszélő aktívan látja el értelemmel a múlt elbeszélhetőnek ítélt darabjait. A 1960-as években közreadott emlékezeti munkák jellegzetessége, hogy van egy distancia, a jelen viszonylag távolabb van már a múltbeli eseményektől – így az elbeszélő történetek fölé kerül egy következő szint, az írás szintje, ahonnan az elbeszélő visszatekint az eseményekre. A megszerkesztés tényére utal a címadás gesztusa is: a „háborog a sír” a memoár egy mondata, melynek szimbolikus jelentését az emlékező megpróbálja összekötni a felejtés lehetetlenségével és a múltbeli emlékek kései felszínre törésének következményével: a letagadott múlt jelenben kísértő jelenségével.

A holokauszt 1960-as évekbeli reprezentációinak újragondolása szempontjából figyelemre méltó tény, hogy Vidor Gáborné Auschwitz-könyvéről még az 1960-as években is születtek kritikák az irodalmi orgánumokban, a helyi sajtó szerint a könyv példányait hamar elkapkodták. Nem állítható, hogy a könyv észrevétlenül, marginalizálva vagy tabusítva maradt volna. (Tegyük hozzá, számos napló, memoár maradt kiadatlan – Benoschofsky Ilona hagyatékában többek között ott van Darvas Irén 1964-es, nagyon értékes, publikációra szánt és publikációra kész női emlékirata).⁷⁸ Vidorné kiadott Auschwitz-memoárja viszont olyannyira vált publikussá és elismertté, hogy az emlékezés intézményi oldaláról a Kulturális Minisztérium Kiadói Főigazgatósága 1961-ben állami díjjal tüntette ki. Ezt követően fordították le a könyvet német nyelvre (NDK). A fordító, Bruno Heilig ezekben az években két másik emlékiratot is

⁷⁸ Darvas Irén: *Megjöttem a pokolból*. [Gépelte kézirat] In: Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML XIX-278. Erről: Jablonczay, 2024. Megjelenés alatt.

lefordított (Betlen Oszkár: *Élet a halál földjén. Auschwitzi visszaemlékezések*, 1959 [*Leben auf dem Acker des Todes*, 1962], Sós György: *Végtisztesség*, 1962 [*Die letzte Ehre*, 1965]). Feltételezhető, hogy Vidor Katalin emlékiratának német fordítása nem készült volna el az állami díj nélkül. A hetvenes években a magyar kritika ugyan még elismerte, hogy a memoár megrázó dokumentum, de elkezdődött az esztétikai értelemben vett átértékelés: irodalmi értelemben már nem tartották elégségesnek, így Vidorné tanúságtétele – mint sok más emlékezeti munka a 60-as évekből – közel 50 évre a feledés homályába merült.

Mezei András 1966-os *A csodatevő* című emlékezeti regényével a történetmesélés fikatív, szürrealisztikus módon, bibliai utalásokon keresztül nyúl valóságosan megtörtént események átdolgozásához. A regény 1944-be vezeti vissza az olvasót, főszereplője Joske, a zsidó kisfiú, aki mesékkel és álmokkal próbálja a rá nehezedő valóságot – a gettót, az üldöztetést, a Duna-parti veszthelyet, a deportálást – kivédeni. „Mezei – mondja az egyik korabeli kritikusa 1966-ban, a *Kritika*-ban megjelent írásában – Chagall-képeinek játékos-komoly, mesés-szürrealisztikus poétikáját követi. Talán nem véletlen az analógia, a költő, aki egyszer verset írt »Chagall képei között«, talán ugyanazzal az ősi zsidó legendaanyaggal oltja be a közelmúlt valóságát, mint a festészet modern klasszikusa.”⁷⁹ A főhős-narrátor „csodatevőként” konstruálja át a valóságot: a Duna-parton halálba hurcolt emberek felszállnak az égbe, a nyilasokat és a csendőröket kigúnyolják és megbüntetik. A regényben a passzív szemlélők is szerepet kapnak, akik szenvtelenül nézték végig a deportálást Budapest utcáin. Az egyik szereplő, Lebovits Sámuel hosszú példázatot mesél el a fiának 1944-ben arról, amit az ő dédapja is az ükapjától hallott, hogy egy paraszt hogyan mentette meg egy üldözött életét.

„– Ne árusítsd ki a szenvedésedet fiam, úgysem könnyíthetsz már a szavakkal. Az embereket ne emlékeztess, ne tarts elédük tükröt könnyelműen és kihívóan, mert még fölrojják neked. Ne tárd ki a lelked, mint az ablakszárnyakat tavasszal az első csalogó, hideg nap sugaraknak, mert összenevetnek a hátad mögött, kicsúfolva benned a szenvedéseiket. Ha kérlelnék, hogy mesélj, mit is mondhatnál mindazokról, amiken keresztülmentél? Szánalmas próbálkozás, méltatlan kísérlet maradna, mert az emberek sohasem tudnának megérteni – suttogott Lebovits Sámuel a félhomályban derengő szobácska boltíves mennyezete felé.”

A példázat tanúságaként Lebovits Sámuel a fia lelkére köti, hogy ne emlékeztessen a múltra, de az elmesélt történetből az derül ki, hogy az üldözött úgy és akkor tudná elmondani saját tapasztalatát, hogy mit is jelent az üldöztetés, ha a másik átelné az ő helyzetét. A tanúságtévé szövegek egyik nagy témája – az atrocitás- és üldöztetés tapasztalat közölhetetlensége, közvetíthetlensége – jelenik meg Mezei

⁷⁹ Pomogáts Béla: Mezei András: *A csodatevő*. *Kritika*, 1966/5. 64.

írásában. *A csodatevő* Joske alakja az 1970-es *Kezdetben* című, ugyancsak lírai hangvételű regényében – melyben a gettóból való szabadulás történetét meséli el – tér újra vissza.

A zsidóüldözés témája a hatvanas években a népszerűsítő ifjúsági irodalom területén szintén felszínre jutott. A *Fiúk évkönyvében* először 1962-ben Johannes R. Becher (német proletárváltó, az NDK kulturális minisztere, 1891–1958): *Feliratok a buchenwaldi emlékmű oszlopain* című művére való utalást találunk: „Itt épül a halál tábora”. Az 1963-as *Fiúk évkönyvében* Mezei András *Az Eichmann-per margójára* címet viselő elbeszélésével találkozunk. A novellában az elbeszélő a munkaszolgálatra induló apjával való utolsó találkozására emlékezik, aki soha többet nem tér haza. Mezei a fiatal olvasóknak szánt írásában a feldolgozhatatlan veszteségről beszél, és szembetűnő, hogy az elbeszélő a saját traumatikus élményének közvetítését az Eichmann-perhez utalja.⁸⁰ Mezei írása nem az antifasiszta univerzalizmus szenvedéstörténeteként elbeszélte második világháborús történet, hanem a szerző erőteljesen a per kötelező érvényű következményeire céloz: a tanú megszólal, és beszédhelyzete társadalmi szintéren hat, története egyedi történet, a holokauszt egyediségével szembesít.

Dokumentumjellegű, az újságírás nyelvén megfogalmazott véleményes cikket tartalmaz Sós Endre (hitközségi elnök, az *Új Élet* főszerkesztője, a *Népszava*, a *Magyar Nemzet* munkatársa)⁸¹ 1962-ben kiadott, *Tanúvallomás* című kötete. Habár a megszerkesztett kötet Sós 1947 és 1961 között publikált cikkeit gyűjti egybe, annak címe és kontextusa közvetlen kapcsolatba hozható az Eichmann-per szimbolikus hatásával. Az írások a genocídium emlékezetével foglalkoznak, mert „az 1942–1944 között elpusztított 600.000 magyar zsidó emléke elevenen él közöttünk”, a jelen felé közeledve megszaporodnak az Eichmannal és a perrel foglalkozó szövegek, az emlékezést a hidegháborús kontextusban helyezve el. A náci főbűnösök elfogásával – *Eichmann, Krumey, Wisliceny, Globke* – kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a háború után nem sikerült a számlát mindenkinek átnyújtani, de a tömeggyilkosságok nem maradnak megtorlatlanul. Sós Endre perrel kapcsolatos írásai először a napisajtóban jelentek meg, de kötetbe rendezve már nem a per-ről szóló tudósítások csupán, részeivé válnak annak a kijelentéseggyüttesnek, mely diszkurzív módon próbálja megteremteni beszéde tárgyát (emlékezni és emlékeztetni kell, a háborús bűnösöket felelősségre kell vonni), tanúságot akar tenni, az írások legfőbb feladatuként az igazság kimondását határozva meg.

A populáris irodalom regiszteréből csak utalásszerűen idézzük fel Palotai Boris *A madarak elhallgattak* (Szépirodalmi I. kiadás 1962) és *A férfi* (Szépirodalmi

⁸⁰ Mezei András: *Az Eichmann-per margójára*. In: *Fiúk évkönyve 1963*. Budapest: Móra, 1962. 50–52.

⁸¹ Sós Endréről lásd legújabban: Bódi Lóránt: „Én kifricskázni való klerikális lettem”. Sós Endre szerepdilemmái. *Szombat*, 2023/12, 18–22. online: <https://www.szombat.org/tortenelem/en-kifricskazni-valo-kerikalis-lettem>. (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)

1. kiadás 1964) című kisregényeit, amelyekben a holokauszt magyarországi eseményét a hatvanas évek műtfeldolgozó kísérleteinek megfelelően dolgozza fel.⁸² *A madarak elhallgattak* keretelbeszélésében, mely az 1960-as évek elején játszódik, a múltbeli emlék kísértetével való szembesülés, az emlékek felszínre törése képezi a narratíva fő témáját, erkölcsi üzenetét; a kikényszerített szembenézés bevallhatatlan szégyenként jelenik meg, a trauma és a bűn feloldására nincs lehetőség. A regények recepciója a korabeli politikai kontroll működését is láthatóvá teszi: *A madarak elhallgattak* címűt Erki Edit egyenesen Palotai legjobb írásának nevezi, főként annak erkölcsi ítélete miatt. A regényben az antifasiszta-kommunista szempontrendszer is érvényesül, legalábbis annyiban, hogy a főszereplő – saját tehetetlensége miatt – „zsidó szerelmét”, és kommunista lányát egyszerre veszíti el.⁸³ A recenzens 1944 ábrázolását hitelesnek tartja, de *A férfi* című, 1945-ben játszódó regény narratíváját a kommunista-antifasiszta kerethez nem látja rendelhetőnek, mert egyedi történetet cselekményesít (ez a regény utal rejtetten Rudnóy Teréz történetére), ami nem tud általános érvényre emelkedni.⁸⁴ 1964-ben a Kiadói Főigazgatóság egyik jelentése szerint a 60-as évek elején írt regények nem eléggé felelnek meg a szocialista realista elvárásoknak:

„E témakörben születik – néha a jó szándék ellenére is – a helytelen ideológiai szemlélet miatt hamis, periférikus, érdektelen művek sokasága, mert egyeseket továbbra is az emberek magánélete, szűkebb világa érdekli, akik gyakran szem elől tévesztik a közösségi és egyéni sors összefüggéseit. [...] Az ideológiai tévedés miatt válik torzóvá olyan mű is, amely a magánélet problémáival helyettesíti a nagy történelmi változások konfliktusait (Karinthy Ferenc: Aranyidő, Palotai Boris: A férfi, A madarak elhallgattak, különösen mutatja ezt az utóbbiból készült film.)”⁸⁵

Ehelyütt csak röviden tudom kiemelni Szenes Erzs (1902–1981) személyét, aki az 1960-as években kibontakozó és 1967-ben megszakadó (elhalványuló) zsidó emlékezeti diszkurzus egyik szimbolikus alakja. Mint az Eichmann-per tanúja a per hatástörténeti ívének egyik meghatározó szereplőjeként lép elénk, aki izraeli magyar íróként osztozott a hatvanas évek nagy törekvésében, azzal, hogy 1966-ban Magyarországon adta ki félig irodalmi naplóját, *A lélek ellenállt*, és 1966-ban

⁸² Vö. Jablonczay Tímea: Műtfeldolgozás Palotai Boris két női holokauszt-regényében. *Szombat*, 2016/3. 22–26. <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/kiserletek-es-kiseretek> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)

⁸³ Erki Edit: *A madarak elhallgattak. Élet és Irodalom*, 1963. február 9. 6.

⁸⁴ Erki Edit: Végtelens konfliktus. Palotai Boris: *A férfi* (Szépirodalmi). *Élet és Irodalom*, 1964. augusztus 29. 6.

⁸⁵ Lásd: A Kiadói Főigazgatóság feljegyzése az élő magyar irodalom kiadásában 1961 és 1964 között tapasztalt néhány ideológiai problémáról (1964. szeptember 10.) (géppel írt tisztazat aláírás nélkül). In: Cseh Gergő Bendegúz et al. (szerk.) *Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979. Dokumentumok*. Budapest: Osiris, 2004, 59.

Magyarországra látogatott, képviselte a holokauszt emlékezetének a kulturális nyilvánosságban formálódó ügyét. Története alapvetően mutatja a diskurzus szoros kapcsolatát az Eichmann-per hatásával, és rámutat a felejtés stratégiájának politikai kontextusára is, az Izraellel való kapcsolat 1967-es megszakításának emlékezetpolitikai következményeire. A szovjet direktívákat követő magyar külpolitika, amely 1967-es arab–izraeli hatnapos háború után az Izraellel való diplomácia megszakítása mellett döntött, Szenes Erzszi személyén keresztül is jól látható, hogyan akadályozta a holokausztemlékezet éppen alakuló diszkurzusát. Szenes Erzszi naplójának recepciója, műveinek kiadása megszakadt, elmaradt a kánonba való integrációja, és hosszú évtizedekre elsüllyedt azzal a diszkurzussal együtt, amely lehetővé tette hatvanas évekbeli megjelenését.⁸⁶

A hatvanas évek műtfeldolgozása az irodalmi nyilvánosságban

Az *Élet és Irodalom* – a Magyar Írószövetség irodalmi és közéleti hetilapja, mely közvetlenül az Agitációs és Propagandaügyi Osztályhoz tartozott – 1960-as évekbeli számait vizsgálva kiderült, hogy a korábbi összefoglaló megállapításokkal ellentétben a múlt feldolgozása és a tanúságtétel témája erőteljesebben volt jelen az irodalmi nyilvánosságban. 1960 és 1967 májusa között megszorodtak az emlékezetnek, a külföldnek és a magyar könyvnek szentelt cikkek és filmkritikák. Korábbi tanulmányomban összegeztem és csoportosítottam az *Élet és Irodalom* hasábjain közzétett, témánkhoz kapcsolódó cikkek tartalmait, ennek alapján a következőket lehet megállapítani:⁸⁷

A recenziókban, tárcákban szereplő holokausztemlékezeti művek sok esetben egyszerre kapcsolódnak az antifaszizmus ideológiájához, és/vagy zsidó emlékezeti írások. Többek között *David Rubinowitz és Anna Frank naplója*, *Norbert Fryd*, *Bruno Apitz*, *Anna Seghers*, *Ludvik Ashkenazi*, *Schwartz-Bart*, *Burian*, *Poltorak*, *Curzio Malaparte*, *Stanislaw Wýgodzki* vagy *Edith Bruck* könyvei, a magyar emlékezeti irodalom, *Keszi Imre*, *Mezei András*, *Vidor Gáborné*, *Tabák András*, *Szilvási Lajos*, *Rónay György*, *Major Ottó*, *Rácz Olivér*, *Gergely Ágnes*, *Szenes Erzszi*, *Palotai Boris* munkái egyszerre idézik Auschwitz emlékezetét, a múlt feldolgozási nehézségeivel foglalkoznak, de történeteik elbeszélhetőkké váltak a domináns diszkurzuson belül is.

A múltra való emlékezés a jelen felől indul ki, vagyis a múlttal való foglalkozás artikulációja legtöbbször évfordulóhoz vagy valamilyen nagy horderejű politikai eseményhez kapcsolódóan jelentkezik. 1960-ban a felszabadulás 15. évfordulójához kötve többször foglalkoznak nemcsak 1945-tel, de az azt megelőző eseményekkel is, ahogy 1965-ben is felerősödik a műtfeldolgozás folyamataira való reflexió; a felszabadítók hőstettein kívül a „történelmi miértekre keresik a választ”.

⁸⁶ Erről részletesen: Jablonczay, 2022.

⁸⁷ Lásd bővebben: Jablonczay Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, 2019/2. 77–110.

Markánsan van jelen a háborús bűnösök pereihhez társított téma (az Eichmann-perhez képest pár évvel később, 1965–66-ban válik manifesztté a perek társadalmi kérdésével való foglalkozás): a náci múlt jelenbeli hatására reflektálva állapítják meg, a perek jogszerűen nem értek véget, mert egyrészt a bűnösök többsége elkerülte az igazságszolgáltatást, másrészt ez a per a valóságban soha nem érhet véget. A témát emblematikus módon képviseli Peter Weiss Auschwitz-drámája (*A vizsgálat*), mely a frankfurti per (1963–1965) tárgyalótermében elhangzott tanúvallomásokra épül. A dráma bemutatójáról (15 nyugatnémet és keletnémet színházban egyazon időben játszották), az írói kiállásról, szerepvállalásáról több írást publikáltak. Megszaporodtak az apák bűnével foglalkozó írások, könyvekre való utalások is, melyek ugyancsak össze vannak kötve a jelennel: az új nemzedék számára lehetővé kell tenni, hogy megismerje a múltat, szembenézésre van szükség, mert ez befolyásolja a jelent is. Sőt arra is reflektálnak, hogy „*lehet még újat mondani a koncentrációs táborokról?*”⁸⁸

1967 az ÉS-t vizsgálva is kitüntetett dátumnak tekinthető, szembetűnő, hogy a holokauszt emlékezetével foglalkozó írások 1967 első felében még szignifikánsan jelen vannak, január és május vége között legkevesebb 11 cikk foglalkozik a témával, azonban 1967 második felében a kérdés eltűnik az ÉS hasábjairól. A korábban előtérbe került emlékezeti szövegek, fikciós vagy dokumentarista feldolgozások ismertetése elmarad, a náci múltra való emlékezés témája feltűnő módon marginalizálódik, a tárgy újra a szűk értelemben vett irodalom lesz, visszatérnek a klasszikus és modern magyar irodalom alakjaihoz. 1968-ban jóval óvatosabban, kisebb léptékben kerül terítékre újra a téma, mint 1960 és 1967 között, és a diszkurzív tér, melyben a múltfeldolgozás felszólító módú artikulációja megképződött, elhalványul.

A bemutatott példák megvilágítják, hogy a hatvanas évekre már kétségkívül kibontakozott a nyilvános emlékezetnek egy olyan gyakorlata, amely egyrészt a politikai kontrollt érvényesíti, másrészt már nem csupán magánemlékezeti, személyes formák elszórt jelenlétének, hanem a kollektív emlékezet kialakítási szándékának is tanúi vagyunk. A hatvanas években a traumatikus múlt vitathatatlanul nem egy lezárt, távoli múlt, hanem nagyon is az élő jelen, a kommunikatív emlékezet része volt. Tehát amikor azt tapasztaljuk, hogy a túlélő mint tanú, társadalmi szereplő lép színre, aki vissza akarja venni a múltja feletti ellenőrzést, története elbeszélhetőségének a jogát, vagy ha érzékeljük az apák (szülők) felelősségre vonásának szándékát, e folyamat megindulásához kétségkívül társadalmi legitimációra volt szükség,

⁸⁸ Lásd többek között: Falus Róbert: Háborodj fel, emberiség! *Élet és Irodalom*, 1960. szeptember 16. 1. Hubay Miklós: Miért hal meg az ember? Somlyó György drámája az Egyetemi színpadon. *Élet és Irodalom*, 1962. április 28. 9.; Fáy Árpád: Jegyzetek Günter Grass balrafordulásáról és néhány más fordulatról, amely ezt a fordulatot megelőzte. *Élet és Irodalom*, 1967. január 14. 6.; K[risztó] N[agy] I[stván]: Bruno Apitz – múltról és jelenről. *Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 12. 12.

értelmet nyer, hogy az irodalom, a művészet területén miért válnak állandó témákká *a ki mit tett a háború alatt, mi történt a deportáltakkal, mit éltek át a túlélők* kérdései. A múlt kísérteteivel együtt a felelősök ábrázolása szintén napirendre került, nemcsak a konkrét elkövetőké, hanem azoké az implicit alanyoké is, akik közvetve járultak hozzá az atrocitásokhoz. Találunk példát háború utáni memoár újradíadására (például Sásdi Sándor *Fehér kenyér* című memoárját 1946 után 1967-ben újra megjelentetik), de az ekkor közreadott múltelbeszélések egyik jellegzetessége, hogy a lezárhatatlan múlt jelenbeli hatása irányítja az elbeszélések menetét, a másfél, két évtizeddel korábbi eseményekre való visszatekintő beszédhelyzet, a reflexiók szint beiktatása akkor is jelen van, ha valaki a háború alatti naplóját adja közre, vagy jelen időben próbálja a múlt nyomait felidézni. A szövegek paratextuális elemei, belső határátlépései jelzik a traumatikus múlt átdolgozásának bonyolult formáját, a jelen és a múlt rétegei sok esetben egymásra torlódnak, tudatosan az emlékezeti munka közvetített jellege.⁸⁹ A múlt nyomai utáni kutatás, elhallgatott titkok felszínre kerülése, a kísértő múlt jelenbeli hatása a magasabb esztétikai igényvel megírt fikcióknak és a népszerű irodalmi műveknek az egyik fő témaköre.

A múlt tapintható közelségbe kerülése nemcsak a náci atrocitások közvetlen tapasztalatának felidézését, az emlékezés kényszerét helyezte előtérbe, de fontossá vált a múlt vizsgálatához, értelmezéséhez és megjelenítéséhez való hozzáférés (ki beszélhet), a perspektíva (milyen nézőpontból) megválasztásának kérdése is. Mint-hogy a diszkurzusok megszakított, egymást keresztező, néha egymást erősítő, más-
kor egymásról nem tudó és egymást kölcsönösen kizáró gyakorlatként jelennek meg,⁹⁰ nem meglepő, hogy a hatvanas évek kulturális nyilvánosságában jelentkező emlékezeti munkák diszkurzív formái az antifasiszta politika és a zsidó emlékezet rendjének egymással kapcsolatba kerülő folyamataiként mutatkoznak. A zsidó emlékezet felszínre jutása nem egy adott implikáció, hanem egy olyan tárgyalás eredménye, amelyben a túlélők emlékezetét képviselők azért küzdöttek, hogy saját narratíváik az antifasiszta rendben elbeszélhetők legyenek. Ebben a küzdelemben pedig nem csupán az áldozati hang jelentkezése volt a tét (tanúként, azaz ágensként való láthatóvá válása), hanem az, hogy a zsidó genocídium emlékezetére vonatkozó szingularitás elvét hogyan lehetne érvényesíteni, nem pedig feloldani az antifasiszta univerzalizmusban. Az antifasiszta diszkurzív rend és a zsidó emlékezeti hagyomány párhuzamosan alakuló, egymástól elkülönülő, olykor egymással kereszteződő gyakorlatait az intézményesülés megformálásában is tetten érhetjük.

3) „*Soha többé fasizmust!*” – *Az intézményesülés szándékai*

A nyugati demokratikus társadalmak plurális nyilvánosságához képest, ahol a beszéd tárgyak a diszkurzusok sokféleségében jelenhettek meg, a közt érintő kérdések,

⁸⁹ Erről Jablonczay, 2019.

⁹⁰ Foucault, 2001.

jelentések vitákban, dialógusokban alakultak,⁹¹ a szocialista nyilvánosságot, ahol az ellenőrzés, a tiltás és az engedélyezés konkrét témák körül fejtették ki hatásukat, kétségkívül eltérő diszkurzív gyakorlat jellemzi. A szocialista nyilvánosság mint diszkurzív tér egyik jellemzője a közös jelentések előállítására feletti nagyfokú kontroll volt, jóllehet a kádári konszolidáció évtizedeiben egyfajta enyhülésről, a túrt kategóriák mind markánsabb érvényesítéséről lehet beszélni.⁹² A hivatalos nyilvánosság küzdőterének bonyolultabb jellegére utal, hogy témánkat illetően sem állíthatjuk, hogy csupán a szovjet rezsim irányelveit maximálisan végrehajtó, felülről irányított eljárásrend határozta volna meg egyetlen beszédmód alakulását. Sokkal valószínűbb, hogy az állami, intézményi kontroll fórumainak és almezőinek ágensei – egyeztetések mellett – tárgyalásos pozícióból, egyfajta alakulásban levő, közös jelentések konstrukciójában érdekelt diszkurzív térben a jelentések feletti ellenőrzés jogához próbáltak hozzáférni. Ezt érzékelteti az a körülmény is, hogy a fokozott ellenőrzés alatt álló mezők, mint a felekezeti nyilvánosság (az Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül), vagy az irodalmi mező (a Művelődésügyi, valamint az Agitációs és Propaganda Osztályon keresztül) történelmi feltételek érvényesülésével a holokausztemlékezet tartalmának megosztására nagyobb szabadságot biztosított. Ezzel összefüggésben egyetérthetünk Richard Esbenshade azon meglátásával, hogy az irodalmi antifasizmus keretei nem egészen ugyanazokkal a premisszákkal működtek, mint a politikaiak, és bizonyos mozgásteret biztosítottak az írók számára, hogy a zsidó emlékezetnek nagyobb szerepet adjanak a múlt antifasiszta keretezésében.⁹³

Az antifasiszta irodalom természetesen felülről irányított propagandaeszközként is felhasználható volt, a fasizmus elleni harc – hidegháborús kontextusban antiimperialista küzdelekként – témái bizonyos értelemben elvárásként is megjelentek, vagyis a beszéd külső (politikai) viszonyai legalább annyira meghatározták magát a beszédet, mint az emlékezés belső kényszerítő ereje. A szovjet blokk országainak antifasiszta irodalmát ugyanis nehezen lehetne leválasztani az antifasiszta harc jellegzetesen politikai érdekkörbe tartozó gyakorlatairól. Amikor az irodalmi és kulturális nyilvánosság domináns értelmezési keretében a vietnami háború, a gyarmati múlt, a gyarmati függetlenségi harc, Hiroshima, valamint a náci népirtás emlékezetének legtöbbször összefonódott, egymással párbeszédbe kerülő reprezentációinak jelenlétét fedezzük fel, némely esetben az esztétikai és etikai értelemben vett egyenrangú beszédek egymásmellettségét is értelmezni tudjuk, a politikailag terhelt diszkurzív tér azonban szükségessé teszi, hogy a külső körülményeket is meghatározzuk, amelyek a beszédek külső viszonyait határolják. Azaz, a holokausztemlékezeti reprezentációk az antifasiszta diszkurzuson belüli

⁹¹ Hauser, Gerard A.: *Civil Society and the Principle of the Public Sphere. Philosophy and Rhetoric*, 31, 1998, 1, 19–40.

⁹² Hauser, 1998.

⁹³ Esbenshade, 2019.

többirányú emlékezeti térbe való beágyazottsága – az esetek többségében – a szovjet antiimperialista harc hatalmi eljárása és az irodalmi beszéd gyakorlatainak összjátékában értelmezhető. Az „antifasiszta többirányú emlékezeti tér” alapos vizsgálata további kutatás tárgya lehet, itt csupán annyit jegyezzünk meg, hogy a magyar irodalmi mező – szoros kapcsolatban és fordítói hálózatban érvényesítve a szocialista országok között, valamint a nyugati (antifasiszta) irodalmi tendenciákkal – legmarkánsabb kortárs diszkurzusa az antifasiszta többirányú emlékezeti tér köré épült, reprezentálva a gyarmati múlt és a dekolonizáció, Hiroshima, Vietnam és a népirtás történetének és emlékezetének szorosan összetartozó jellegét (többek között *W. Du Bois*, *Chinua Achebe* nigériai költők művei, *Alain Resnais*, *Kavabata Jaszunari*, *Eugen Jebeleanu*, *Peter Weiss* művei szinte megírásuk pillanatában jelentek meg magyar nyelven is).⁹⁴ Az *Élet és Irodalom* diszkurzív tere felkínálta az említett beszédanyagot, 1966-ban hangsúlyosan az Egyesült Államoknak a vietnami háborúba való 1965-ös beavatkozása jelentette a jelenbeli vonatkozási mezőt, mely a múlthoz való viszonyt alakította, a zsidó genocídium, a náci múlt jelen felől való értelmezését több cikk hozta összefüggésbe Vietnammal, számos könyv és film ismertetésével együtt, azokból kiindulva beszéltek a fasizmus feletti győzelemről, leginkább arról, hogy az NSZK-ban a gyilkosokat nem vonták felelősségre, de a fasizmus elleni küzdelmet mozgósító diszkurzív gyakorlatok közvetlen kapcsolatban maradnak az Auschwitzban meggyilkolt áldozatokra való emlékezéssel is. Ugyancsak visszautalhatunk Mezei András korábban szóba hozott *Memento* című versciklusára (1961), ahol az Eichmannak dedikált Auschwitz-oratóriumot, a nyilasterror áldozataira és édesapja emlékére írt gyászverseket, a saját atrocitás-tapasztalatát megszővegező lírai szövegeket, a Hiroshima iszonyatát és 1956 októberének erőszakos eseményeit felelevenítő (többféle dekódolást lehetővé tevő) versek követik.⁹⁵ Az egymástól eltérő nézőpontok, történetileg és partikularitásukban különböző szenvedéstörténetek emlékei egy kelet-közép-európai színezettel

⁹⁴ Vagyis nem azt szeretném sugallni, hogy az általam „antifasiszta többirányú emlékezeti tér”-ként említett bonyolult viszonyrendszer fedésben lenne Michael Rothberg többirányú emlékezet koncepciójával (Vö. Michael Rothberg: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.), hanem arra próbálok utalni, hogy egyrészt találunk olyan művészeti reprezentációkat, ahol fellelhetők az egyenrangú beszédek dialógusának esélyei (esztétikai és etikai sík hangsúlyozásával, például Gergely Ágnesnél), másrészt nagyon is jelen van a szovjet politikai diszkurzus hatása is, amely szintén az emlékezetek „többirányúságát” hozta mozgásba. Azonban ennek a bonyolult viszonyrendszernek a megvilágításához további alaposabb feltáró és interpretatív műveletek szükségesek.

⁹⁵ A *Memento* ciklus versei közül lásd: *Puskcsőbe néztem; Apám; Mint a falak; Memento. Hangjáték 1944-ből, szín egy koncentrációs tábor. Adolf Eichmann úr emlékezetébe; Hiroshima árnyai; Október 23-án, reggel; Október 25-én, egyedül; A Körúton, 56 után; Ötágú csillagunkért. 1956.* In: Mezei András: *Torlódő. Verseik*. Budapest: Szépirodalmi, 1961. 49–76.

(ideológiai síkkal) rendelkező antifasiszta jellegű többirányú emlékezeti térben érintkeznek, fonódnak össze.

Az antifasiszta irodalmi átkeretezés elősegítésére több szövegantológiát is összeállítottak, amelyek legtöbbször az oktatás, nevelés területén akartak hatást kifejteni. Állami szinten a közoktatást kulcsfontosságú kérdésnek tekintették, amelyben az antifasizmus társadalmi emlékezetet formáló erejét külön kiemelték, ideológiai tartalmainak az oktatásba való beillesztését sürgették. Ehelyütt a *Soha többé... Válogatás az antifasiszta irodalomból* című, középiskolai tankönyvek számára ki-
vonatgyűjteményként készült világirodalmi antológiára szeretnék csupán utalni. A nemzetközi antifasiszta irodalmat szemlélő fordításgyűjtemény válogatásának szempontjából a zsidó áldozattörténetre való emlékezés nem hiányzik ugyan – egy-
szerre tartalmazza az általánosabb antifasiszta irodalmat és Salvatore Quasimodo *Auschwitz, Még egyszer a pokolról*, Paul Eluard *Varsó fantasztikus városában* (1948) című verseit, Marcello Venturi *Germán vakáció* című elbeszélését –, de antifasiszta ideológiai keretbe ágyazva válik láthatóvá.⁹⁶ Általánosságban is elmondható, hogy az antifasiszta irodalom diszkurzív kerete nemcsak a holokauszt-emlékezet számára teremtett lehetőségfeltételt, de a háború előtti nem szocialista irodalom nagy alakjainak emlékezetét és műveit, például a polgári humanista irodalmat (vagyis a kanonikus irodalmat) is életben tudta tartani. Amellett, hogy az irodalomtudomány bizonyítottan tekintette, hogy az esztétikai kvalitásokkal rendelkező irodalom baloldali, vagyis mindig is antifasiszta volt,⁹⁷ ha ennek érdekében érveket próbáltak felsorakoztatni, a politikai szándékoltóság példaszzerű attitűdjei is kimutathatókká válnak. Az antológia bevezetőjében Székely Béla például világossá teszi, hogy a humánus nevében megszólaló antifasiszta irodalmiságnak mi a gondolati funkciója, az irodalom hogyan játszik szerepet a fasizmus térhódítása alatti és utáni eseménytörténet eszmei küzdelemben, amint az antifasiszta irodalom fogalmába tartozó írói viszonyulás különbségeiről gondolkodik, az argumentáció némiképp megbicsaklik, egyszerre tekinti eltérőnek és hasonlóknak a „polgári antifasiszta” és a „szocialista írók fasizmusellenes magatartását”:

„Nem lehet egyenlőségjelet tenni a polgári antifasiszta írók és a szocialista írók fasizmusellenes magatartása és művei közé. A fasizmus embertelenségén felháborodó polgári írók közül sokan eljutottak a bátor, antifasiszta kiállásig anélkül, hogy szocialistákká váltak volna. A kommunista és polgári humanista írók közös antifasiszta frontjának jelentőségét fokozza, hogy az írók tiltakozása átfogó erőfeszítéssé vált az új barbárság

⁹⁶ Gábor Emil – Székely Béla – T. Tedeschi Mária: *Soha többé! Soha többé... Válogatás az antifasiszta irodalomból. Világirodalmi antológia a középiskolák számára VIII. kötet*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1962.

⁹⁷ Illés László: A magyar antifasiszta irodalomról. *Kortárs*, 1965/1. 73–85; A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről, A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kulturális elméleti munkaközösségének vitaindító tézisei. *Társadalmi Szemle*, 1959/2. 46–72.

megfékezésére irányuló küzdelemben. Ezért értelmezzük kötetünk anyagának összeválogatásakor a szokásosnál bővebben az antifaszizmus fogalmát.”⁹⁸

Amikor az emlékeztetés a nevelés és oktatás területével érintkezik, az emlékezés társadalmi gyakorlata a társadalmi legitimáció és intézményesülés funkcióival kapcsolódik össze. Amint arra a tanulmány elején utaltunk, 1960-ban állami megbízással felmérést végeztek arról, hogy a fiatal generáció mit sajátított el az antifaszista elvekből a második világháború és a népiirtás értelmezésében, és megállapítottuk, hogy a hivatalos „emlékezetpolitika” irányvonalához az antifaszizmus univerzalista megközelítése illeszkedett volna, és ehhez keresték a populáris narratívák és az irodalom mediális formáit. Amikor a társadalmi legitimitás, intézményesülés példaként már az ifjúság olvasmányélményévé próbálták tenni a genocídium történetét, a tartalmak egyrészt kereszteződnek a kommunista, antifaszista harcok áldozatainak történetével, másrészt az is szembevetődik, hogy ekkor a holokausztemlékezeti tartalmakat a maguk partikularitásában teszik láthatóvá. A korábban említett *Fiúk évkönyvéhez* hasonlóan, az 1963-as *Lányok évkönyvéből* is példákat hozhatunk arra, hogy a 14-15 esztendőös olvasók (a társadalmi nem tekintetében is kódolva, lányolvasókra számítva) már nemcsak korszerű, ismereteiket bővítő témákkal, mindennapi élethelyzetekről szóló narratívákkal vagy esztétikailag formált irodalommal találkozhattak, hanem a két évtizeddel korábban történt népiirtásra vonatkozó felrázó erejű tartalmakkal is. Az évkönyvben helyet kapott Anne Frank története, Bakó Ágnes *Lehullott a csillag* című elbeszélése, amelyben egy 1944-ben elhurcolt kisvárosi zsidó kislány került a középpontba, egy szovjet partizánlány és egy lengyel zsidó lányról szóló történet, akinek az egész családját kiirtotta az SS. Olvashattak továbbá riportot egy Theresienstadtban született lánnyal, aki később Terezín díszpolgára lett, valamint Rónay György *Sírfelirat* című költeményét is:

„Ember voltam, mégis megölt a gáz.
Asszony voltam, mégis füst, s hamu lettem...
Gyermek voltam, mégis szappant főztek belőlem.
Sírom az égbolt, sírkövem a szél,
arra írom,
suttogja füledbe, ha sétálsz, kiáltsa kéményedbe, mikor
alszol
kúszva szeretnek terjedni
tüzek-
vigyázzatok.”

⁹⁸ Székely Béla: Bevezetés. In: Gábor Emil at al., 1962. 3.

6. Archívumtól a kánonig. A kutatás összegzése

Tanulmányomban az 1950-es évek végétől az 1960-es évek harmadik harmadáig felszínre jutó emlékezeti formák és reprezentációs praxisok működését vizsgáló nagyobb emlékezetértörténeti kutatás összegzésére vállalkoztam. A kutatás tézise szerint az 1958 és 1967 közötti periódust külön érdemes tanulmányozni, mert a kulturális nyilvánosságban az 1950-es évek végétől, de főként az 1960-as években a holokausztra vonatkozó nyilvános emlékezet erőteljesebben artikulálódott, a tanúságtevő munkák már nem töredékesen, hanem diszkurzív feltételek között tudtak megjelenni. A kutatás abból indult ki, hogy az ötvenes évek végén jelentkező és a hatvanas években megerősödő, a zsidó üldözöttség traumatikus élményét megörökítő reprezentációk nagyobb szabású hulláma mögött nem önmagában az antifasiszta politikai és etikai küzdelmet, hanem a transznacionális dimenzióban jelentkező, szimbolikusnak tekintett eseményeknek a hatókörét is sejteni lehet. Egyrészt 1958-tól a *Claims Conference* kulturális rekonstrukciós programja segítette a népirtás dokumentációját és emlékezeti munkáinak nyilvánosságra hozatalát, másrészt az ötvenes évek végétől a tömeggyilkosságokat elkövető háborús bűnösök nyilvános felelősségre vonása, szimbolikus hatását tekintve Eichmann elfogása és pere, valamint a frankfurti perek biztosítottak legitimációt a hatvanas években meginduló műltfeldolgozás hullámának.

A nyugati és a keleti blokk országainak az 1967-es eseményekre adott eltérő politikai válaszai szintén alakították a második világháború, a holokauszt emlékezetével kapcsolatos hivatalos reprezentációkat. Az arab–izraeli hatnapos háború szovjet irányvonalat követő politikája nemcsak a cionista tartalmakat akadályozta, hanem a holokauszt emlékezetével kapcsolatos reprezentációs praxisokat is alaposan befolyásolta. Ezzel párhuzamosan a zsidó emlékezet és az antifasiszta emlékezeti rend egymással összekapcsolódó jellegére mutattunk rá. Egyfelől láthatóvá vált a felülről lefelé irányuló állami ideológia működési elve, de az antifasizmusban rejlő lehetőség is. A zsidó közösség részéről az antifasizmus egyrészt lehetőséget nyújtott az emlékezet képviselőit, másrészt a példákban kiderült, ahelyett, hogy következetesen követnék ezeket az elveket, inkább tárgyalásos pozíciót foglaltak el. Az államideológia szempontjából is egy tárgyalásos pozíció érvényesítésének lehetünk tanúi: az antifasiszta rendben elbeszélhető műltreprezentációkat támogatták, de a zsidó genocídiumra való hangsúlyos utalást szabályozták. Ebben a kialakult, óvatosan kimért viszonyrendben hathattak a globális események (Eichmann-per, frankfurti per), amelyek szimbolikus hatása Magyarországon is érvényesült, de amelyeknek burkolt formáit politikai kényszerekkel működtették és ellenőrizték. További kérdés annak tisztázása, hogy az így vizsgált zsidó emlékezetrend kialakulása értelmezhető-e a holokauszt emlékezet egyediségét megjelenítő, a nyugati diszkurzusban csak az 1970-es évekhez kötött paradigmának az előzményeként (az Eichmann-per hatástörténeti ívében), amellyel néhol

párhuzamosan, kereszteződve, olykor inkább hegemón helyzetből jelentkezett az antifasiszta emlékezeti rend, amely emlékezetpolitikai aktusaiban az univerzalizmus elvét próbálta érvényesíteni. Az antifasiszta diszkurzus ugyanis felerősítette a többirányú emlékezeti formák – a holokauszt, Vietnam, Hirosima, dekolonizáció és gyarmati múlt egymást keresztező történeteire való utalással – párbeszédét, amely egyszerre hozott létre egy versengő emlékezeti teret és azok szolidaritást felmutató emlékezeti reflexióit is, de amelyet tágabban az antiimperialista logika szabályozott.

A kutatásnak nem csupán az emlékezeti diszkurzusok történeti beazonosítása a célja, legalább annyira fontosnak tartja, hogy a hosszú időre hallgatásra, az archívumban passzív felejtésre ítélt szövegeket életre keltse, újra forgalomba hozza. A vizsgált irodalmak, emlékezeti munkák közül ugyanis számos olyan művel és emlékezeti gyakorlattal találkoztunk, amellyel a jelenben is dialógusba kerülhetünk. Ilyenek *Dawid Rubinowicz naplója*, a *Fellázad a gettó* torokszorító írásai, Vidor Gáborné Auschwitz-memoárja, Mezei András versei és prózája, Palotai Boris népszerű regényei vagy Szenes Erzsébet életműve. Csakis az interpretátoron múlik, hogy a feltárt források új kontextust kapnak-e, és a jelen kérdéshorizontját alkalmassá teszi-e azok befogadására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Assmann, Aleida: *Archívumok a médiatörténetben*. Ford. Halász Hajnalka, *Helikon*, 2014/3.
- Assmann, Aleida: *Archive and Canon*. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar – Sara B. Young (eds.): *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: Walter de Gruyter. 2008, 98.
- Assmann, Aleida: *Transformations of Holocaust Memory. Frames of Transmission and Mediation*. In: Gerd Bayer, Oleksandr Kobrynsky (eds.): *Holocaust Cinema in the Twenty-First Century. Images, Memory, and the Ethics of Representation*. New York: Columbia UP, 2015. 23–40. <https://doi.org/10.7312/baye17422-003>
- Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Ford. Huszár Ágnes. Budapest: Múlt és Jövő, 2016.
- Benoschofsky Ilona: „*Szolgaságból Szabadságba*”. *Az Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény kiállítása*. Kiállítási útmutató. Budapest, 1960.
- Bódi Lóránt: „*En kifricskázni való klerikális levelém*”. Sós Endre szerepdilemmái. *Szombat*, 2023/12, 18–22. <https://www.szombat.org/tortenelem/en-kifricskazni-valo-klerekalis-levelem> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)

- Bohus Kata – Hallama Peter – Stach, Stephan: *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Budapest, Vienna, New York: CEU Press, 2022.
- Bohus Kata: 1961. *Az Eichmann-per. Magyarország és a holokauszt globális emlékezetének kezdete*. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest: Corvina, 2022. 297–301.
- Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. II. kötet*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997.
- Cesarani, David: *Eichmann – Élete és bűnei*. Ford. Novák Gábor, Budapest: Gold Book, 2004.
- Cseh Gergő Bendegúz et al. (szerk.): *Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979. Dokumentumok*. Budapest: Osiris, 2004.
- Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében, II. rész*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990, 61–190.
- Dawidowicz, Lucy S.: The Conference on Jewish Material Claims Against Germany: 1953–58. *The American Jewish Year Book* 1960, 110–127.
- Dersi Tamás: Mit tudnak a középiskolás diákok a második világháborúról és előzményeiről? *Valóság* 1960/1. 49–56.
- Diamont, Naomi – Roskies, David G: *Holocaust Literature: A History and Guide*. New England: Brandeis University Press, 2012.
- Esbenshade, Richard S.: Holokausztemlékezet másképp. A magyar antifasiszta irodalom. *Múltunk*, 2019/2. 55–76.
- Esbenshade, Richard S.: Towards a Shared Memory? The Hungarian Holocaust in Mass-Market Socialist Literature, 1956–1970. In: Bohus Kata – Peter Hallama – Stephan Stach: *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Budapest, Vienna, New York: Central European University Press, 2022. 207–228.
- Erki Edit: A madarak elhallgattak. *Élet és Irodalom*, 1963. február 9. 6.
- Erki Edit: Végtelen konfliktus. Palotai Boris: A férfi (Szépirodalmi). *Élet és Irodalom*, 1964. augusztus 29. 6.
- Falus Róbert: Háborodj fel, emberiség! *Élet és irodalom*, 1960. szeptember 16. 1.
- Fáy Árpád: Jegyzetek Günter Grass balrafordulásáról és néhány más fordulatról, amely ezt a fordulatot megelőzte. *Élet és Irodalom*, 1967. január 14. 6.
- Fellázad a gettó*. Ford. Sós Endre, Budapest: Kossuth Kiadó, 1959.
- Felman, Shoshana: *Theaters of Justice: Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust*. In: Uő: *The Juridical Unconscious, Trials and Traumas in the Twenties Century*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard UP, 2022, 106–130.

- Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István, Budapest: Atlantisz, 2001.
- Foucault, Michel: *A diszkurzus rendje*. Ford. Török Gábor. Holmi 1991/7. 868–889.
- Foucault, Michel: Válasz egy kérdésre. A diszkurzusról. In: Szabó Márton (szerk): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diszkurzus. Felsőoktatási tankönyv*. Ford. Kiss Balázs. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 2000. 423–441.
- Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012.
- Frojimovics Kinga: *A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után (1945–1953)*. In: Molnár Judit (szerk): *A holokauszt Magyarországon Európai perspektívában*. Budapest: Balassi, 2005. 292–308.
- Gábor Emil – Székely Béla – T. Tedeschi Mária: *Soha többé! Soha többé... Válogatás az antifasiszta irodalomból. Világirodalmi antológia a középiskolák számára VIII. kötet*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1962.
- García, Hugo et al. (eds): *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. New York, Oxford: Berghahn, 2016.
- Gordon, Robert S. C: *The Holocaust in Italian Culture 1944–2010*. Stanford, California, Stanford University Press, 2012.
- Gyáni Gábor: A holokauszt magyarországi emlékezete. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven évvel később*. Budapest: CEU Press, 2016. 215–230.
- Gyáni Gábor Hungarian Memory of the Holocaust in Hungary. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (eds): *The Holocaust in Hungary Seventy Years Later*. Budapest: CEU Press, 2016. 215–230.
- Györi Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2009.
- Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Ford. Sujtó László. Budapest: Atlantisz, 2018.
- Hanebrink, Paul. The Memory of the Holocaust in Postcommunist Hungary. In: John-Paul Himka – Joanna Beata Michlic (eds): *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 261–299.
- Hauser, Gerard A.: Civil Society and the Principle of the Public Sphere. *Philosophy and Rhetoric* 31, 1998, 1, 19–40.
- Heller Ágnes: Zsidótlánítás a magyar irodalomban. *Szombat*, 1996/5. 33–38.
- Hubay Miklós: Miért hal meg az ember? Somlyó György drámája az Egyetemi színpadon. *Élet és Irodalom*, 1962. április 28. 9.
- Illés László: A magyar antifasiszta irodalomról. *Kortárs*, 1965/1. 73–85.

- Jabloneczay Tímea: Mültkfeldolgozás Palotai Boris két női holokauszt-regényében. *Szombat*, 2016/3. 22–26. Online elérés: <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/kiserletek-es-kisertetek> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 22.)
- Jabloneczay Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, 2019/2. 77–110.
- Jabloneczay Tímea: „Egyébként én is tanúvallomást tettem az Eichmann-perben” Szenes Erzsí tanúságtétele Izraelben és Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*, 2022/1. 58–99.
- Jabloneczay Tímea: Haunting Female Holocaust Narratives from the 1960s in Hungary. *Hurban*, 2023/2. 6–20.
- Jabloneczay Tímea: Archívum az archívumban: adalékok a hatvanas évek holokausztemlékezet-történetéhez Benoschofsky Ilona hagyatékából. *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár Évkönyve, Holokauszt 80.*, Megjelenés alatt.
- Jarochovska, Maria: Utószó. In: *Dawid Rubinowicz naplója*. Ford. Sebők Éva. Budapest: Európa, 1961.
- Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe Since 1945*. UK: Penguin Press, 2005.
- Judt, Tony: The Past is Another Country. Myth and Memory in Postwar Europe. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 87, June 1996. 36–69.
- Kalmár Melinda *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*, Budapest: Osiris, 2014.
- Kapralski, Sławomir: Jews and the Holocaust in Poland’s Memoryscapes: An Inquiry into Transcultural Amnesia. In: Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa (eds): *The Twentieth Century in European Memory*, Leiden, Boston: 2017. 170–197. https://doi.org/10.1163/9789004352353_009 (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 22.)
- Karsai Elek – Benoschofsky Ilona: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 15–1944. június 30: a budapesti zsidóság összeköltöztetése*. Budapest: MIOK, 1958.
- Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva: Magyar történelmi kiállítások Oświęcimben és Párizsban, 1965-ben. *Korall*, 85. 2021. 138–168.
- Zoltán Kékesi – Máté Zombory: Antifascist memory revisited: Hungarian historical exhibitions in Oświęcim and Paris, 1965. *Memory Studies*, 2022/5. 1087–1104.
- Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.
- Klacsman Borbála: *Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948*. In: Randolph L. Braham (szerk): *Tanulmányok a Holokausztról, IX.* Budapest: *Múlt és Jövő*, 2018. 297–340.
- Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 3–39.

- K[ristó].N[agy].I[stván]: Bruno Apitz – múltról és jelenről. *Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 12. 12.
- Lengyel István: „Elárult ország”. Komlós János könyve a német megszállás szégyenteljes hónapjairól. *Új Élet*, 1961. június 1. 4.
- Mezei András: *Az Eichmann-per margójára*. In: *Fiúk évkönyve 1963*. Budapest: Móra, 1962. 50–52.
- Nord, Philip: *After Deportation. Memory Battles in Postwar France*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781108781398> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 22.)
- n.n. A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kulturális elméleti munkaközösségének vitaindító tézisei. *Társadalmi Szemle*, 1959/2. 46–72.
- n.n.: A Zsidó Múzeum átalakított helyiségének megnyitása. *Új Élet*, 1960. június 1. 4.
- n.n.: Megérkezett Párizsba a fasiszta idők zsidó gettóiról szóló kiállítás magyar anyaga. *Új Élet*, 1961. október 1. 3.
- n.n. „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. *Új Élet*, 1962. november 1. 4.
- Pécsi Katalin (gyűjt. és szerk.): *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*. [Budapest:] Novella, 2007.
- Pécsi Katalin (gyűjt. és szerk.): *Lányok, anyák. Elmeséletlen női történetek II*. [Budapest:] Novella, 2013.
- Pomogáts Béla: Mezei András: A csodatevő. *Kritika*, 1966/5. 64.
- Rainer M. János (szerk.): „*Hatvanas évek*” Magyarországon. *Tanulmányok*. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. 400–409.
- Rothberg, Michael: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.
- Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Randolph L. Brahm (szerk): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Múlt és Jövő, Budapest, 2017. 291–329.
- Székely Béla: Bevezetés. In: Gábor Emil – Székely Béla – T. Tedeschi Mária: *Soha többé! Soha többé... Válogatás az antifasiszta irodalomból. Világirodalmi antológia a középiskolák számára VIII. kötet*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1962. 3–4.
- Szenes Erzszi: Egy és más. *Új Kelet*, 1968. augusztus 2, 8.
- Szilágyi Júlia: *Anne Frank hagyatéka. Korunk*, 1958/10–11. 1634–1636.
- Szirák Péter: Magyar-zsidó sors. Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában. In: Kisantal Tamás – Menyhért

- Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. JAK–L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2005. 55–67.
- Vasvári O. Louise: Kertész Imre *Sorstalanságának* újszerűsége. *Múlt és Jövő*, 2009/3. 21–31.
- Véri Dániel: Holokauszt és művészet. Utak és csomópontok. In: Sasvári Edit – Hornyik Sándor – Turai Hedvig (szerk): *A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon 1956–1980*. Budapest: Vince Kiadó, 2018, 209–227.
- Véri, Dániel: Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary. *The Journal of Holocaust Research* (37) 2023/4. 393–417.
- Wieviorka, Annette: *The Era of the Witness*. Transl. Jared Stark. Ithaca: Cornell University Press, [1998] 2006.
- Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* c. filmjében. *BUKSZ* 2013/3. 245–256.

Levéltári források

- Darvas Irén: *Megjöttem a pokolból*. [Gépelte kézirat] In: Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML, HU HJMA XIX-278.
- Benoschofsky Ilona: *World Jewish Congress*. In: Benoschofsky Ilona hagyatéka, Nemzetközi kapcsolatok, 4. World Jewish Congress, 5. MZSML, HU HJMA XIX-278–14.